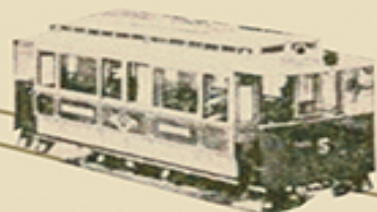

Максим Дупешко

CZERKOWITZ
Історія,
варття
ЩІЛОЩІ
яблуг -
Невого
садуг

Максим Дупешко

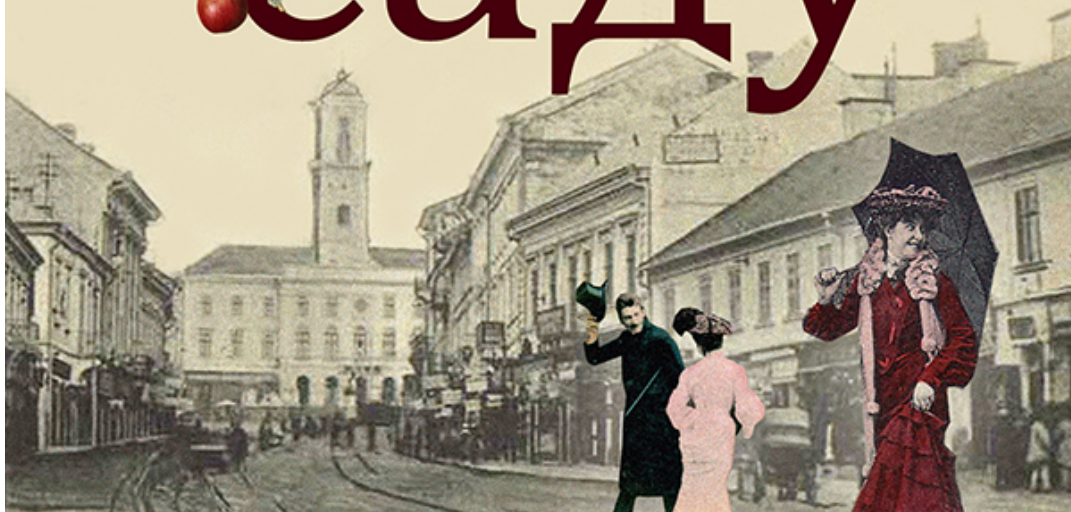
Історія,
вартя

Цілої

яблу-

Невого

 саду

Анотація

Цей роман — історія одного (не)звичайного чоловіка, який казав про себе: «Ich bin ein Czernowitzer». Але дехто побачить у цій книжці насамперед історію міста з украденою душею, що протягом ХХ століття побувало у складі півдесятки держав. Той, хто шукає велике в малому, знайде тут недавню історію всієї Європи. Ще інший — свою особисту історію в декораціях минулого. Для декого цей текст буде романом-екскурсією місцями далеко не тільки туристичними. Хоч на перший погляд — це одна із мільйонів історій кохання, яку автор усе ж оцінив у цілий яблуневий сад.

ISBN 978-617-614-158-7

© Видавництво «Книги — XXI», 2017

© Максим Дупешко, текст, 2017

© Анна Стьопіна, обкладинка, 2017

Максим Дупешко

**ІСТОРІЯ, ВАРТА ЦІЛОГО ЯБЛУНЕВОГО
САДУ**

Історія, варта цілого яблуневого саду

Я не знаю, що мене сюди притягує. Я приходжу на цю гору кілька разів на рік як на місце духовного паломництва, полюю тут на повітря, насичене атомами кисню та ароматом хвої. Хоча, найпевніше, річ не тільки в цьому. Не тільки смак повітря, не тільки солодкий дурман буків та ялин, не тільки приємна височінь з далекими буковинськими обр'ями, а ще й... Ще й дещо потаємне, що розтікається простором та вібрує навколо.

Тоді це місто було зовсім іншим. Чи, можливо, не зовсім. Чи, можливо, цього міста взагалі не існувало, а всі ці світлини, які бачимо тепер, — можливо, їх створили навмисне якісь вигадники-казкарі. І лише старі будинки в стилі класицизму чи конструктивізму час до часу повертають нас у ту наповнену черешнями та вовняним хутром епоху.

Та що більше кілець відкладаю я на своєму стовбурі життя, то більше, здається, наближаюсь до того міста й до того часу. Можливо, вся штука в простій математиці: коли тобі десять, то «50 років тому» здаються вічністю. Коли ж тобі стає двадцять, то «60 років тому» сприймаєш як щось значно ближче, а що вже казати про твої сорок і «80 років тому». І якщо дзеркало мого життя розвернути, то я опинився б у міжвоєнних Чернівцях, які тоді й Чернівцями майже ніхто не називав, а частіше — Чернауцями, а дехто — здебільшого місцеві євреї — Черновіц.

А був це 1935 рік. Голуби на площі Унірій розмірковували про те, а чи не зручно було би мостити гнізда під величезними, майже метр заввишки, рекламними літерами на дахах навколишніх будинків. З одного боку площі виблискувала «NIVEA» — вишукані чернівчанки особливо любили пудру від цього бренду, фри-зери — креми для гоління, а віднедавна

ввійшов у моду навіть крем для засмаги. На протилежному боці площі красувався «PHILIPS», чиї лампочки світилися майже у кожній чернівецькій оселі.

Саме тоді 15-річний Павел Бачинський стояв під пам'ятником Унірії, розмірковуючи про дві речі: коли нарешті в нього виростуть вуса, щоб залишити собі тонесеньку чорну смужку над верхньою губою. Павел завважив у темряві кінотеатру «Скала», як виблискують діамантами оченята в дівчат, коли на екрані з'являється з набріоліненим волоссям та аристократичною усмішкою неперевершений Кларк Гейбл. Юнак не сумнівався, що саме тоненька смужка вусів надає американському акторові остаточної довершеності.

А те друге, про що думав молодий зухвалець, — це була власне Унірія, а точніше те, чи міг би його батько викувати кращий пам'ятник. Павел був певен, що міг би, бо хто ж найкращий коваль на Буковині, як не його татусь Лешек Бачинський з-під Городенки, а тепер уже з-під дуба, що на площі Герей.

Не знайшовши точної відповіді на обидва свої запитання, Павел глянув на побитого румунським буйволом австрійського орла, що насправді аж ніяк не хотів помирати, бо хоч і минуло 16 років, відколи прийшли румуни, а проте городяни й далі вперто розмовляли німецькою.

У той же час не тільки Павел Бачинський, а й мільйони інших європейців не відчували, що до них наближається інший буйвіл — огненний буйвіл війни. Але то все буде згодом. Це ми вже зараз знаємо, що станеться далі. Й через майже століття кидаємо тому поколінню докір: а чи не могли вони спинити це все, передбачити, задушити одного тирана у мюнхенській пивничці, а другого — втопити в гірській ріці на Кавказі.

Пан Павло, який колись був Павелом, ясно пам'ятає той день. Він повертався з футбольного матчу чемпіонату Буковини, в

якому єврейський «Маккабі» забив на останніх секундах гол у ворота його улюбленої «Полонії», і тепер команда польської громади Чернівців у турнірній таблиці дозволить себе обігнати українському «Довбушу», німецькому «Яну» і навіть селякам із Берегомета, що на Сіреті.

Але, як ми знаємо, настрої у підлітків змінюється швидко, тому повз ратушу йшов уже зовсім веселий юнак. У садах дозріли черешні, у школах та гімназіях розпочалися вакації, нагору попри вокзал тягнулося все більше вантажівок та возів зі свіжим чернівецьким пивом, на розі вулиць Бретяну та Мораріу з колії зійшов трамвай. Групку студентів, які вийшли з трамваю, пригода скоріше розсмішила, аніж злякала, й вони обговорювали між собою, що робити: чи йти далі пішки, чи подивитись як багатотонного неслуха поставлять знову на рейки. З усього було видно, що молодь їхала на Прут.

На балкон вийшла немолода єврейка, чие волосся на маківці було чорним, а побіля скронь — сивим, майже білим. У руках жінка тримала склянку з лимонадом, який рятував її від зневоднення в ці спекотні червневі дні.

Водій трамвая підійшов до студентів, прохаючи їх, щоб вони підтвердили, що він їхав повільно і трамвай зійшов не з його вини. Але хлопці жартували собі над перестрашеним чоловіком, кажучи, що він їхав так швидко, що їм аж капелюхи з голів позлітали. Та ви ж не маєте капелюхів, прокричав водій. Отож бо й воно, сміялися хлопці, що всі капелюхи позлітали з голів ще на вулиці Штефана Великого.

Та вже за хвилину парубки вгамувались і запевнили водія, що підтвердять інспекції, що той справді їхав з високого спуску, наче віслук домнула Думітру. Так і скажіть, мовив водій і, заспокоївшись, сів на бордюр.

— Я добре пам'ятаю той день, — казав мені пан Павло. — Я навіть пам'ятаю ту румунську пісеньку, яку наспівували

студенти. Вона вмикається в моєму мозку, ніби поламаний радіоприймач, що коли хоче, працює, а коли хоче — то й ні. Ось так крізь усе життя вона ступає поряд зі мною. Якось ця пісня ввімкнулася мені в голові прямо у кріслі дантиста, і від того зробилося не так страшно. Я іноді думаю про те, що ті хлопці, може, вже давно забули її. Та й де вони, ті хлопці? Чи живе ще бодай один в Чернівцях? Чи, може, забрали їх тоді, понад 50 років тому, до румунського війська і вже й нема ні одного серед живих? А тоді я їм заздрив. Вони — студенти. Майбутня еліта. Не те що зараз: куди не глянь — студент, а тоді це були обрані.

Які тоді були перспективи у мене, хлопця з української гімназії, поляка за національністю, чиї батьки крім польської та української — цими мовами розмовляли вдома — змушували вчити насамперед німецьку, але не румунську.

Мій батько, Лешек Бачинський, вірив, що колись повернеться матінка Австрія. Він добре пам'ятав усілякі історії про славетних Габсбургів, і не раз розповідав їх за обіднім столом. «Тебе за це колись арештують, Ле-шеку, — казала мама. — Забудь за Габсбургів. Останнього з них убили в Сараєві, і ти це добре знаєш». Батько не погоджувався. Він навіть хотів створити таємну організацію, яка могла би боротися за звільнення Буковини від румунських загарбників і повернення її в лоно матінки Австрії. «Мені потрібні для такої справи колеги, — казав тато, — які би стали членами організації, які б підняли народні маси проти загарбника. Поки маю такого одного — тебе. Ти готовий боротися за волю буковинського народу і повернення його під могутнє крило чесної династії Габсбургів?» Іноді я відповідав, що готовий. Але це була нещира відповідь. Бо я вже не знав, що таке та матінка Австрія. Я народився два роки по тому, як цю матінку нещадно розчавили війська Антанти. Припустімо, що в тебе народився десь зараз, у 1993-му, син — так само, як і я, — два роки по смерті імперії. Тільки тоді це була

Австро-Угорська, а тепер — Радянська. І уяви собі, мій любий друже, що за 15 років ти запропонуєш синові боротися за великий Радянський Союз. Що твій син на це скаже? Як він жодного дня в тій країні не жив. Це якщо, звісно, Україна утвердиться і все буде добре. Ти не ображайся: я нічого такого не мав на увазі, коли казав, що ти агітував би сина за совітів. Я знаю, що ти не з тих. То просто приклад такий.

Звісно, я не ображався. Я навіть трішки пишався тим, що пан Павло все це саме мені почав розповідати. Спершу я підозрював, що таких, як я, багато, що цей старий уже чоловік просто любить погомоніти, але пізніше його дружина запевнила мене, що це далеко не так. «Не знаю, що він там вам розповідає, але більше ні з ким він так багато не говорить. — Тоді вона, як то часто буває з жінками, сказала те, що висіло в неї на язиці, а вже потім подумала, чи варто було це говорити: — А ви, бува, не аферист?» Я й на неї не ображався. Бо наша дружба з паном Павлом справді була доволі дивною, зважаючи на те, що я був одного віку з його внуками.

Отже, в той день, коли почалася уся ця історія, Павлу Бачинському було 15 років. Звісно, її можна було б розпочати і з іншого дня, наприклад, коли сім'ю Лешека Бачинського після тривалих блукань періоду Першої світової занесло в Чернівці, наче маленьку насініну вітром. «То не я обрав це місто. Воно саме мене обрало. І яке тепер право я маю його покинути?» — казав Лешек. А ще можна було б розпочати цю історію з іншого спекотного дня і навіть з іншого міста — Сараєва. Хоча дехто каже, що роль Гаврила Принципа у європейській історії перебільшена, бо була вона надто проста — роль сірника, який рано чи пізно все одно би спалахнув.

Та, мабуть, доведеться все ж повернутися на риг вулиць Бретяну й Мораріу, де збіглася купа людей поглянути, як ставитимуть на рейки норувистий трамвай. 15-літній Павел

Бачинський уже було збирався рушити, коли поглянув ще раз на балкон. Позаду старшої єврейки з лимонадом з'явилась молоденька, зовсім юна дівчина в довгій білій сукні з брунатним паском, який охоплював її тоненький стан. Вугільно-чорне волосся дівчини злегка кучерявилося і робило бліду шкіру обличчя ще блідішою. Панянка помітила, що в бік їхнього балкону витріщається у найвідвертіший спосіб якийсь замузаний, розчервонілий від сонця юнак, і скоренько заскочила назад до кімнати. Їй стало соромно перед самою собою, чи перед мамою, чи перед юнаком. Безпричинно соромно. Павела ж охопило інше відчуття — здивування. Як він міг не бачити цієї дівчини в місті раніше? Як можна було блукати цими горбистими вулицями і не помічати її? Десь після 25-го риторичного «як» Павел знову звів очі на балкон, де цього разу на червоному пуфі сиділа лише старша жінка, як здогадався юнак, — мати тієї не баченої досі красуні. Хлопець відчував, що панночка ще повернеться.

Колись на цій горі була фортеця. Кажуть, ще навіть у шістдесятих роках минулого століття були руїни, які розібрали, а на її фундаменті збудували телевежу. Зараз територія телецентру обнесена парканом, за яким гавкотять собаки. Видертися на самісінький вершечок телевежі було моєю мрією. Насправді, мрія ця досі залишається актуальною. Цецино, а саме так ця гора називається, сягає 512 метрів, а якщо додати ще 40 метрів телевежі, то виходить цілих 560, з висоти яких можна побачити не те що пів-Буковини, а й весь південь Західної України. З південно-західного боку — стрічка Карпатських хребтів, включаючи Чорногірський, на заході можна буде побачити вершечок снятинської ратуші за 40 кілометрів від Чернівців, а можливо, й Городенку, чи навіть і Коломию. З північної сторони, як на долоні, за тоненькою стрічкою Прута лежатиме Кіцмань, містечко, де народився Володимир Івасюк. А

ще між полями пливе зелений корабель Неполоківської хлібозбиральні, неподалік від якої Черемош впадає в Прут. Зелені пагорби Хотинської височини, починаючи від Садгори, тягнуться на північний схід аж до Дністра. Глянувши на схід із Цецинської телевежі, можна буде побачити власне Чернівці, чії вулиці й будинки розтеклися пагорбами, наче вівці. На півдні знову будуть гори. Тільки на цей раз уже румунські.

— Те місто мало зовсім інший запах. Його вже неможливо відчутти зараз. І це стосується не лише Чернівців. Усі західні міста втратили це. Уяви собі, що вулиці були значно більш залюднені, на кожній площі був ринок з усілякими свійськими тваринами, цибулями та часниками, рибою та ковбасами. А ще люди з сіл, які пахнули сіном і гноєм, землею і травною. А ще натуральний одяг з овечого хутра, коров'ячої чи свинячої шкіри. Тільки ти не думай, що міські люди пахнули краще. Аж ніяк. Міщани пахнули вогкістю своїх помешкань, чиновники — папером, пилом і цифрами з рахункових книг. Хоч автівок було вже багато, але в місті ще було достатньо й коней, а деякі румунські селяни приїжджали до міста навіть волами. І не кожен тоді міг собі дозволити користуватися шампунями. Та коли чоловіки виходили на вулицю Флон-дор, то пахнули ваксою, так гарно було вчищене їхнє взуття.

Єдине місце в місті, де запах не змінився, — це берег річки Прут. Він і досі пахне камінням, мохом, хвоєю, рибою і трішки багнюкою через постійну зміну рівня води. Ми тоді навіть пили воду з річки. Хоч вона, можливо, й не була набагато чистішою, ніж тепер. Дівчата й жінки вже ходили на пляж. То були перші паростки фемінізму в Чернівцях. Та де там перші, таж давно вже були написані твори Ольги Кобилянської з її сильними й незалежними жінками. Так і не одружилася Ольга через цей свій вільний характер. Вона, як і я, мала польське коріння, досконало знала румунську та німецьку, але писати вирішила українською.

Ніби відчувала, що за якісь сто років буде вільна держава і в цій державі буде їй місце.

Іноді пан Павло так захоплювався своєю розповіддю, що годі було його зупинити. Здавалося, хоче поділитися всім, що має. Сильно збуджуючись від напливу спогадів, він червонів і наче впадав у транс, і вже не зважав, чи слухаю я його, чи ні. Іноді він розповідав про речі, які я знав, які знає кожен школяр від шостого класу. Та його можна було зрозуміти: стільки ж бо всього було не виговорено від 35-го року і аж до 93-го. Схоже, він просто не мав кому розповісти. Постійно боявся, що знає забагато, що звинуватять у шпигунстві, у зазіханні на радянський лад. Хоч нічого таємного він не знав. Він просто пам'ятав те місто, де кінотеатр «Жовтень» був синагогою, де румунські няньки співали німецьким дітям українських колискових, а жінки вперше дозволяли собі прилюдно купатися в Пруті.

— Виявляється, я багато років жив в одному місті з Кобилянською. Правда, в протилежних кварталах. Я — біля вокзалу, а вона — в районі вулиці Новий Світ. Я й досі не знаю, чи бачив її колись. Мав би бачити, мали б ми десь перетинатись. Коли дивлюсь на її портрети, її світлини, то іноді здається, що десь таки бачив. Побіля Турецької криниці, чи на Новому Світі, чи біля сигуранци. Наприкінці навчання в гімназії я чув її ім'я, але тоді вона була вже зовсім старенька.

В 1940 році, коли прийшли совіти, то перейменували вулицю Флондор на її честь. Це для багатьох чернівчан, які не знали на літературі, тільки принизило її ім'я, бо радянської влади тоді не любили. А совіти ж хотіли такими хитрощами повернути на свій бік тутешніх українців.

Так само і я спершу думав, що Кобилянська — комуністка, і це сильно розчарувало. Розумієш, поки ми навчаємось у школі, нас знайомлять тільки з класиками. Тоді для нас існували лише

історичні імена: Гьоте, Шіллер, Еміне-ску, Шевченко, Шекспір, Данте. Напевно, так і зараз: школярі вивчають класичних письменників, а тим часом десь зовсім поряд, через квартал сидить на лавці під міськими каштанами й годує голубів живий майбутній класик. Я це все розповідаю тобі, мій друже, щоб ти розумів, скільки всього проходить повз нас. Стільки в житті прекрасних людей ми пропускаємо, не зупинивши свого погляду, не подарувавши усмішки. А скільки мелодій, а скільки слів, звуків, запахів, скільки книг і фільмів ми ніколи не почуємо, не відчуємо, не прочитаємо і не побачимо. Я прожив більшу частину ХХ століття, але що я від нього взяв? Мізер. Я навіть не тримав гвинтівки в руках. У столітті, де сталося найбільше вбивств за всю історію, є чоловік, який не тримав у руках зброї. Що цей чоловік тобі може розповісти? Я лише маю пару очей і пару вух серед інших шести мільярдів пар очей і вух. Якщо ти приходиш до мене по історію, то маєш розуміти, що перед тобою лише маленький кусник балконної ліпнини, який відвалився від старого чернівецького будинку, що його звів для своєї сім'ї якийсь торговець взуттям чи китайським шовком.

— Ви кажете, що не носили зброї, але якби носили, то в якій армії? — запитав я в Бачинського.

— Хороше запитання. Я себе ніколи про це не запитував. Я пообіцяв батькові боротися за матінку Австрію. Ми вдвох були єдиними членами підпільної організації «Der Schwarze Adler^[1]» імені цісаря Франца Йосифа. Діяльність нашої організації полягала в тому, що ми подовгу сиділи на кухні і я слухав батькові спогади про австрійський період його життя. Тоді приходила мати і казала нам: «Ой, замкнуть вас до цугундери, хлопці, замкнуть». Обурений тато відповідав: «Не жвинди, жінко, мерджем^[2] нах дер кюхе^[3]». Оце «не жвинди» тато перейняв від торговця рибою із Заставни. І то не було щось

незвичайне. В тогочасних Чернівцях слова переходили з мови в мову, з діалекту в діалект дуже легко. Тато дуже любив дзеркального коропа, сам його патрав, готував і їв мало не з кісточками. Рибу він постійно брав у того вусаня із Заставни. Ну, а на базарі люди й кажуть, що вчора риба була дешевша, а той торговець відказує: «Не жвинди мо, Гора Соломонович знає прецю^[4] на свою ді фіш^[5]».

Але ти питає про армію, в якій мені б хотілося воювати.

Тоді я про це також не думав. Але якби я взяв зброю, то воював би або за польське підпілля, або за бандерівців. Ти не думай, що я так собі просто пасталакаю, бо ось у мене український паспорт, і зараз ми в незалежній Україні. Я знаю, що говорю. У поляків, українців та євреїв була своя війна. І всі ми її тоді програли. І всі ми її тоді виграли.

Ще до того, як приїхала вантажівка з тросами, щоб затягнути ошалілий трамвай з чернівецької бруківки, схожої на луску коропа із заставнецьких ставів, назад на колію, Павел удруге побачив панянку в білому. Цього разу дівчина дивилася з балкона на юнака трішки довше. Тепер вона вже не соромилася, а просто дивувалась, як можна так безцеремонно витріщатися на незнайому людину. І вже Павел не втримав свого погляду й відвів очі, а коли підняв голову знову — дівчини не було.

Юнак збіг, майже злетів, пагорбом до залізничного вокзалу, поблизу якого стояв його дім. Батько був у кузні, тож, намагаючись погамувати своє збудження від того, що в Чернівцях з'явилася найвродливіша, наймиліша дівчина на світі, Павел ускочив до розжареного літнім сонцем і пекельним горном приміщення й одразу запитав, чи міг би тато викувати кращий пам'ятник Унірії, аніж той, що стоїть на площі Ринок.

— Синку, ти що, звар'ював? По-перше, я коваль, а не скульптор, а то зовсім різні професії. А по-друге, навіть якби я

був найкращим скульптором у Європі, я би ніколи не зробив такого пам'ятника, бо ж я підданий Габсбургів. Як ти можеш про таке питати у голови підпільної організації «Der Schwarze Adler»? — обурено відповів Лешек Бачинський, витягнувши з води охолоджений елемент залізних ґрат.

Насправді батько Павела був далеко не єдиним прихильником повернення до Австрії. Таких таємних організацій, але зі значно серйознішими намірами та більшою кількістю членів, у Чернівцях було багато. Сигуранца вистежувала їх, декого навіть ув'язнювала, хоч і тішилася думкою, що між Австрією та Буковиною не було спільних кордонів, бо тепер їх відділяли Польща, Чехословаччина та Угорщина, і це дуже сильно шкодило сепаратистським планам симпатиків Австрійської монархії.

26 червня 1935 року, середа

Відсьогодні я, Марія Бачинська, буду вести щоденник. Про таке мене попросив доктор Лео Шаабан. Не знаю, вірити йому чи ні, але доктор вважає, що це мені допоможе. Я почала відчувати, що забуваю. Забуваю імена. От як недавно забула ім'я Флоріки Матушеску. Вона того не помітила, а я йшла поруч і тільки про те й думала, що не можу згадати, як її звати. Вона торочила про своїх трьох кавалерів, які підбивають до неї клинці, і що Пилип Михайлюк пошив їй кілька нових шовкових майталесів, і то не простих, а кольорових, а мені все ніяк не згадається її ім'я. Нащо здався мені її Пилип і її майтки, коли я не пам'ятаю її імені?

Забуваю назви предметів. Усіма мовами забуваю. І українською, і німецькою, і польською, і єврейською. І румунською теж. Дивлюся, було, на чоловічий ремінь і не можу згадати, що цей ремінь так і називається — «ремінь». Доктор Лео радить мені записувати в щоденнику всі ті імена, які траплялися мені протягом дня. Так мій мозок краще працюватиме. Не знаю, чи й

вірити йому, але кравчиня Віоріка Лунгу казала, що доктор вчився у Відні і навіть був знайомий із Зигмундом Фройдом, знаменитим лікарем і тлумачем снів. Оскільки це мій перший день і я не знаю, що писати, то просто запишу імена людей, яких люблю. Ім'я мого чоловіка Лешека Ба-чинського, моїх дітей — Анни, Павела та Кшисті, моєї сестри Анни з Городенки, це на її честь я назвала свою старшу доньку. Думаю, інші імена доведеться лишити на інші дні, бо тепер мені потрібно буде вести щоденник кожної Божої днини, аж поки не відчую, що пам'ятаю все-все: імена сусідських псів, назви квітів і дерев, назви вулиць та імена торговок на ринку.

Я знаю, що Бог іноді приходять на площу Герей, залазить на вершечок будівлі двірця і дивиться, як прибуває потяг зі Львова чи Бухареста. Іноді тінь від його крил падає на наші вікна, тоді я спокійно сиджу і нічого не боюся. Та ні, це неправда. Я боюся, що одного разу Бог забуде прилетіти на наш двірець і більше не буде тині від його крил.

Я згадала ще одне ім'я, яке прочитала в газеті. Це ім'я Броніслава Перацького. Вже рік минув, як його вбили українські націоналісти в Варшаві. Я, Марія, наполовину українка, а мій чоловік — чистокровний поляк, але мені й на думку не спаде вночі задушити його чи застрелити з револьвера. Що змушує людей убивати?

Вже багато років маю звичку піднятися на Цецино, прихопивши в торбинці прохолодний напій чи термос із чаєм, кілька круасанів чи яблук. Знаходжу вільну галявину з виглядом на Чернівці й спостерігаю, як зупиняється час, як завмирає в долині місто, і тільки нестримні птахи нагадують, що це завмирання не повне, не остаточне, що насправді, хоч цього й не видно звисока, в його артеріях не зупиняється потік людей та машин. Коли цецинські пси перестають валувати, то чутно, як

місто говорить. Усі його звуки зливаються у спільному звучанні, наче хтось натиснув на клавішу фортепіано й утримує педаль. Схоже на те, що Чернівці гудуть нотою «ре». Середньо. Не надто високо, але й не надто низько. Південніші міста, напевне, звучать вищими нотами.

Саме тут, на Цецино, ми й познайомилися з Павлом Бачинським. Я пригостив його яблуком, він мене — історією, яка варта цілого кошику яблук. Та ні, ця історія варта цілого яблуневого саду.

— Того літа Микольцьо Фарбатюк запровадив мене й Германа Лензінга на дах чернівецького театру. Але такої пригоди Микольцеві було замало, тож він прихопив із собою бутель пурпурового вина. То все моя бессарабська бабця, казав Фарбатюк, у неї повні льохи цього вина. Поволі вечоріло, і сонце, як і належить, ховалося за обрій якраз із західного, тильного для чернівецького театру боку. Звісно, закусок у нас не було жодних, тим-то, поки розпечений помаранч котився за цецинські пагорби, сп'яніли ми доволі швидко.

До того ж виявилось, що і Микола, і Герман були закохані в ту саму румунську дівчину Даніелу. І хоч Лензінг до осені мав переїхати до Граца, але відмовлятися від коханої не збирався. Я добре пам'ятаю, як Микола казав про Лензінга, що той, як не поїсть, то понадкушує і що не можна зваблювати дівчину, а потім тікати до Австрії. Я його, бач, вином від моєї бессарабської бабусі частую, заявив Микола, а він хоче вкрати мою волошку з волошковими очима

Даніелу. Врешті-решт один викликав на дуель іншого, а потім навпаки. Спершу дуель мала відбутися в суботу на мості через Прут, потім у середу — на Винній горі, а відтак дійшло до того, що вони не відкладатимуть дуелі і битимуться прямо тут, на даху чернівецького театру. Схоже, я виявився тверезішим за них і єдиний розумів, що все може закінчитися груповим падінням з

карнизу чернівецького театру зі смертельними наслідками. Тоді мені в голову прийшла фантастична ідея, якою я пишаюся донині: я збрехав хлопцям, що в Данієли вже є залицяльник. Дуелянти заспокоїлися, потиснули один одному руки і повсідалися. Тоді стали розпитувати мене, хто моя кохана. Я, звісно, ніколи б не зізнався, але вино, дах театру, вечірнє сонце змусили мене заговорити. Я повідомив, що кохаю одну дівчину, яка є, найпевніше, єврейкою, і що навіть не знаю, як її звати. Хлопці вирішили одразу опустити мене з хмар на землю: сказали, що євреї одружуються тільки між собою і докинули кілька брудних жартів щодо моєї крайньої плоті, аж мені стало прикро, що я розповів їм про дівчину.

30 червня 1935 року, неділя

Докторе Лео! Я вже почала звикати до щоденника. Пишу вільно, проте, звісно, не хочу, щоб мої записи побачив Лешек. Завтра він їде на два дні до Садагури ставити одному тамтешньому хасиду ворота й дашок на криницю. Я не можу зрозуміти, чого Лешеку так довго там бути. Мені буде сумно без нього навіть ці два дні.

Мій Павел, здається, закохався. Вчора прийшов пізно. Нічого мені не говорить, але я його мати, я все бачу. Прийшов час на його перше кохання. І перше розчарування. Тільки б він не скривдив ту дівчину. Я його мати і мушу бажати добра найперше для нього, але й він має шануватися. Бачинські не завдають болю іншим. Таким був замолоду Лешек. Таким має бути й Павел.

Після служби розмовляла з ксьондзом. Розповіла йому про те, що Бог іноді приходить до нас у місто, залазить на двірцевий дах і спостерігає за потягами. Ксьондз був дуже здивований, коли почув це. Він запитав у мене, якої форми був той Бог. На що я відповіла, що Бог не може мати певної форми. Я знаю, ксьондз думає, що я не просто жінка, а ще й нерозумна жінка. Саме так він на мене й

дивився — як на дурну телицю. Але звідки ж ви можете знати, що там був Бог, якщо він не мав певної форми, запитав ксьондз. І тоді вже себе я запитала: як ксьондз може так довго вірувати в Бога, коли вважає, що Він має мати певну форму? Це були непрості для мене роздуми. Але я лишилася при своєму.

Якщо піднятися на самісінький вершечок Цецино і піти хребтом повз телецентр, то можна вийти на алею, де на деревах люди вирізали написи: «Тут був Антон, 1962 р.», «Ігор + Катя 1977 р.» і так далі... За багато років стовбури стали значно ширшими і літери розлізлися. Найстаріші довоєнні написи вже майже неможливо розібрати. Коли я спустився з хребта глибше в ліс, то побачив на одному з опалих дерев чоловіка, який там зручно вмовився. Я привітався, він відповів мені, а потім, гукнувши, запитав, чи був я на алеї. Я підійшов ближче, щоб не порушувати лісової тиші, й відповів, що був. Ви, юначе, бачу цікавитеся всілякими історичними місцями, промовив він. Мене цікавлять руїни фортеці, сказав я. Зізнаватися в тому, що хотів би якось залізти на вершечок Цецинської телевежі, я не поспішав. Я тобі розповім про щось цікавіше, ніж руїни фортеці, вів далі чоловік. Чимось ця ситуація нагадувала мені казку про Оха, який мав би забрати мене під пеньок, до свого чарівного царства. Я витягнув з рюкзака яблуко і пригостив його.

— Я розповім про щось цікавіше, ніж про руїни фортеці. Сідай на це дерево. Воно вже мертво. Сідай. Воно пустило надто слабке коріння й не витримало вітру. Ми, українці, пустили міцніше коріння, і хоч які шквали й урагани пролітають над нашою землею, тримаємося свого, ще й пісень складаємо. Більше того, ми вже майже два роки як маємо Незалежність. Насправді ж я українець тільки на чверть. Ну, то по крові, а по духу — так уже давно українець, хоч в юності був членом таємної організації «Der Schwarze Adler» імені цісаря Франца

Йосифа. Дуже смачним яблуком ти мене пригостив — паперівкою.

Там на алеї є одне дерево, на якому є мій напис. Зроблений він у 1941 році. Історія, яку я хочу тобі розповісти, починається ще тоді. Навіть ще раніше: від 1935-го, коли одного дня на теперішній вулиці Гагаріна, а колись це була Бретяну, зійшов з колії трамвай.

Мій батько іноді жартує, що чоловікові, аби закохатися, потрібно, щоб шафа впала на голову. Для кохання Па-вела Бачинського знайшовся інший рецепт: йому було потрібно, щоб у його місті зійшов з колії трамвай. Парадокс цього кохання полягав у тому, що після першої їхньої випадкової зустрічі, коли вона, мов Джульєтта, стояла на балконі, а він, більше схожий на слугу шляхетного Ромео, дивився на неї з вулиці, минуло близько п'яти років. І тільки зовсім юна й невинна душа могла пронести в часі таке безглузде, нічим не підтвержене почуття. Звісно, коли людина згадує про своє кохання через великий проміжок часу, а в цьому випадку це близько п'ятдесяти років, то може його надто ідеалізувати, стверджуючи, ніби день і ніч жила цим почуттям. Хоча більшість із нас знає, що цей хворобливий стан не може тривати надто довго, хіба в окремих клінічних випадках. Тож чесніше буде говорити про кохання Павела в ці п'ять років як про годинник, тільки не той, який носять на руці, а той, що в серці. Більшу частину дня ти його не помічаєш. Зрідка він нагадує про себе легеньким приємним цоканням. І лише коли маєш потребу звіритися з часом, а у випадку кохання — поглянути на скриню, сховану в глибині душі, то відновлюєш свої почуття уповні.

— Якщо чесно, наступного року я вже не пам'ятав, як вона виглядає. Я розумів, що кохаю її, але це кохання не могло мати жодного сенсу. Єдиний зв'язок із нею — її образ — я у своїй голові втратив. Іноді вечорами я намагався відновити в пам'яті

її обличчя, але даремно. Лиця інших людей, інших чернівчан, яких я часто бачив, дивилися на мене замість неї, а дехто навіть убрався в моїй уяві в її білу сукню з брунатним ремінцем. Але я точно знав, що всі ці дівчата, жінки, які намагалися влізти в її одяг, були в ньому сміховинними, наче сестри Попелюшки у кришталевій туфельці. Єдине, що мені залишалося робити, — це вірити самому собі.

Дивовижно, на що здатна людська душа. Вже не маючи жодних знаків, жодних подій, жодних опорних точок, ми все одно можемо тримати в собі неясний образ, наповнений любов'ю. Так, можливо, деякі діти люблять батька чи матір, яких до того ніколи не бачили, про яких їм ніколи не розповідали. Буває ж таке, коли дитині з певних причин не хочуть розповідати про батька, що помер до народження, або про матір, що не перенесла пологів, і дитина, не маючи ні крихти інформації, все одно любить. Так і юний Павел кохав, не маючи перед собою не тільки самого об'єкта кохання, а й жодного формального натяку на нього.

25 серпня 1935 року, неділя

Сьогодні під костелом мала вельми неприємну розмову з Тодорікою Купрійчук. То ще та пліткарка. Щось вигадати про людину і розплескати половині міста не завдає їй жодного клопоту. Так вона одного разу ледь не довела до розлучення достойне подружжя Лендер-Коциків. Кілька тижнів вона твердила, що бачила, як Лендер-Коцик учащає до пиш-нотілої і доволі розпусної Вероніки Унгурян. Лендер-Коцик, який працює в промисловій палаті, має двійко дітей і двійко коней, яких тримає на цецин-ській конюшні. Звісно, тримає там тільки коней, а дітьми займаються аж дві гувернантки: одна — німкеня, друга — українка. І взагалі, мені була дуже неприємна та історія, бо, по-перше, Лендер-Коцик достойний чоловік, а по-друге, він замовляв у

Ле-шека ковану браму і ґратки для каміна, і по-третє, Лендер-Коцик, як і я, наполовину українець, а наполовину — німець. І, докторе Шаабане, ви чудово розумієте, що з напівнімкені та напівукраїнки виходить полька. Саме тому ми так ідеально пасуємо одне одному з моїм Лешеком. Ви, може, подумаєте, що і в Лендер-Коцика жінка мала би бути полькою, але ж ні, в нього за дружину справжнісінька українка, і то ще така тобі бистра, така гордовита, кмітлива, норавлива... Такою була б і я, якби не мати-нім-кєня. Німецька кров додає трохи спокою і врівноваженості. Хоча все то дурниці. Кров не має жодного значення. Вона просто тече тілом, а потім, коли приходить час, зупиняється. Але доста про кров. Кров не водиця, їй не гоже багато литься.

Лендер-Коцикова, дізнавшись про позашлюбні амури чоловіка, вирядила кудись із дому своїх дітей, але точно не в конюшню до коней, радше в Мигово до бабусі, а сама... Ні, ні, не перерізала собі вени й не повісилася, то не така жінка. Лендер-Коцикова заходила збирати усі свої гардероби, які Лендер-Коцик надбав у промисловій палаті, і вже би була вийшла з хати, аж нагодилася сусідка і повідомила, що тепер Тодоріка Купрійчук, пильніше придивившись, догледіла, що до тлустої Вероніки вчащає не її Лендер-Коцик, а вдівець Мойсей Гобліц, який мало того, що носить такі ж окуляри й такі ж вуса, то ще й замовляє собі одяг у того самого віденського кравця. Тієї ж миті шпарка Лендер-Коцикова дала доручення повернути з Мигова Лендер-Коценят, а також відігнати назад на Цецино Лендер-коників та заходила запахати всі свої вечірні туалети до гардеробної. Зараз ця вся історія виглядає смішно, позаяк увечері Лендер-Коцик жодною вією свого ока не прочув, що того дня його діти з гувернантками вже було доїхали до Сторожинця, де їх завернули назад з півдороги на Мигово, а жінка ледь не покинула його, забравши з собою всі 28 тонн свого одягу.

Отже, Тодоріка Купрійчук, яка своїм зміїним язиком може зчинити ледь не державний переворот, а не те що вбити кола між порядне подружжя, заявляє сьогодні мені під костелом, що мій, зовсім юний, в якого ще й вус не пробився над губою, Павел працює на сигуранцу. Та язиката фурія каже, що мій синочок когось вистежує на розі вулиць Бретьяну та Мораріу. Але я точно знаю, що мій син ніколи б не пішов в сигуранцу, бо його батько, затятий габсбур-гофіл, зробив би за це з Павелом те саме, що й Тарас Бульба зі своїм сином.

Поки я оговталася, поки прийшла до тями, поки все обдумала, Купрійчучки-гадючки переді мною вже не було: ізслизла, випарувалася, запропастилася, встигла влити отруту в мою кров, у моє життя і, наче відьма, зникла. І хоч я знаю, яких фіглів вміє наробити ця балакуха, але все одно не могла себе заспокоїти, доки не збігла додолу, до площі Герей, до дуба, до рідної домівки, де, як на те, мого Павела не було. І тут мене кинуло в жар. Так це ж він вистежує когось. Ось чому він став такий мовчазний, такий замріяний. Я думала, що він закохався, а він, виявляється, в такому ще зовсім ніжному віці подався працювати агентом до сигуранци. Я не могла допустити синовбивства в нашій родині, тому пішла поговорити з Лешеком, але той спав. Будити Леше-ка в недільний день — дуже небезпечна річ, бо хоч він чоловік спокійний, але й виспатися гарно любить. Так я й простояла в коридорі кілька, а чи й кільканадцять хвилин. Тоді пішла до вікна поглянути на двір-цевий дах, але Бога там не було. Навіть безформний Бог не може сидіти весь час на одному місці. Я була зденерована. Я хотіла піти до вас, докторе Шааба-не, і порадитись, але відчувала, що не маю сил.

Порятунок прийшов дуже скоро. І був це мій син. Він прийшов додому і все прояснив. Він стояв на розі вулиць Бретьяну й Мораріу, бо чекав там на Михаль-ця Фарбатюка. Ото і вся історія. Коли я

запитала в нього, чи не працює він на сигуранцу, то відповів, що замолодий ще для цього.

Зараз уже пів на третю ночі, місяць заглядає до вікна, тихо, навіть собаки не гавкають. Коли я пишу, то чую, як шурхотить металеве перо об папір. Це мене заспокоює. Це мене лікує. Дякую, докторе Ша-абане.

— Так довго тривати не могло. Моя мати звідкись дізналася, що я когось вистежував на тому місці, де зійшов на початку літа з колії трамвай. Уже пізніше я прочитав, що то їй розповіла Тодоріка Купрійчук. І хоч Тодоріку називали Schlangemunde, тобто змієротою, але чутки, які вона розпускала, принаймні частково були правдивими. Вона мала не лише зміїний рот, а й тисячу очей і дві тисячі вух — жінка, яка нічого не прогавить. Справжнісінька мадам Саже з «Черева Парижа». Єдине, що Тодоріці вадило, — бурхлива фантазія, через яку вона перекручувала побачене й почуте

Так і зі мною. Вона помітила, що я стою на вулиці Бретя-ну й когось вистежую, і миттю записала мене до сигуранци. Звісно, вистежував я дівчину з балкона. З часу нашої першої зустрічі збігло цілих два місяці, але більше я її не бачив, тому вирішив вдатися до рішучих дій, тобто до стеження за її будинком. Це нічого мені не дало, а відколи мене помітила Тодоріка, я вже не міг далі стовбичити там. Тому одного разу я пішов ва-банк. Я подався до крамниці Фейхеля, де чернівецькі панянки витрачалися на всілякі дрібниці: люстерка, рукавички, панчішки, скриньки на прикраси, хустинки і навіть фарби до волосся. Там я придбав велику штучну квітку маку, якою можна було заквітчати зачіску чи одяг. Я підстригся, гарно вбрався, взяв прикрасу й пішов на вулицю Бретяну.

Коли прийшов, двері відчинила мені служниця. Це мене трохи збентежило, і я не знав що сказати. Вона двічі запитала,

до кого я. Сторопівши, я вже збирався сказати, що помилився будинком, але до дверей підійшла жінка, яка два місяці тому сиділа на балконі зі склянкою лимонаду. Поки вони перемовились слівцем із служницею, я встиг оговтатись і згадав завчені слова. Я сказав, що дівчинка з цього будинку загубила цю квітку, і я приніс її повернути. Щось я не пригадую, щоб вона мала таку квітку, сказала тоді Дорина мати. І запитала у служниці, чи та не пригадує. Служниця заперечно похитала головою. Тоді жінка, яку я вже зараз сміливо можу називати матір'ю Дори, а тоді я тільки про це здогадувався, усміхнулась і запитала, чи не міг я помилитися будинком. Нашу дальшу розмову я пам'ятаю майже дослівно:

— Я не міг помилитися, бо проводжав Дору додому, — збрехав я, і ця брехня солодко розпливлася моєю уявою, бо я хотів би її проводити. Щодня. Щовечора. Щоночі.

— Справді? І коли це було?

— На початку літа. В червні.

— То чому ж ви принесли квітку аж зараз, наприкінці літа?

— Просто я думав, що зможу побачити її. Що зможу передати особисто. Але час ішов, а її ніде не було. То я вирішив, що краще так повернути.

— Так-так... Вона поїхала... Вона поїхала вчитися до Франції. З жовтня почнеться навчання.

— Надовго вона поїхала?

— Принаймні на рік. Але ж приїжджатиме на вакації. У вас, юначе, добра німецька.

— Мій батько — прихильник династії Габсбургів, — ляпнув я, не подумавши.

— Ви що, австрієць?

— Моя мати наполовину німкеня.

— Зрозуміло. Квітку можете залишити в нас. Чи самі передасте їй. Як бажаєте. Адресу Дори у Франції знаєте?

— Адресу?

— Адресу. для листування.

— Ні. Не знаю.

— Я б вам дала адресу, але ж я не можу без Дориного дозволу, хіба.

— Та ні. Я дочекаюся її повернення. Квітка нехай буде у вас. Я буду йти.

— Заждіть хвилинку. Зараз Рита принесе лимонаду. Надворі пече.

— Справді, трохи пече.

— Як вас звати?

— Мене звати Пауль, — назвав я своє ім'я німецькою.

— Ви приємний юнак, Паулю. Маю надію, ви не дозволите собі скривдити мою доньку. Ось і лимонад.

— Ця зустріч, цей найсолодший у світі лимонад покращили мені настрої. Розуміння того, що я не бачитиму Дори цілий рік, до мене ще не прийшло. Тішило те, що тепер я знаю, де вона, як її звать, що мене гарно прийняли в її домі, що я не зганьбився.

Я вийшов з їхнього будинку, й цілий світ був переді мною. І не тільки в переносному значенні. З пагорба на перетині чотирьох вулиць перед спуском до вокзалу вид-нілися безкраї поля — ген-ген далеко, за багато кілометрів звідси. Мені було 15 років, світило гаряче серпневе сонце, на підвіконнях спали коти, голуби клювали пшеницю, що розсипалася дорогою на ринок і заховалася між бруківкою, знизу помалу, якимсь меланхолійно, підіймався трамвай, пахло мацою, мамалигою, червоним борщем, біго-сом та баварськими сосисками. Й здавалося в ту мить, що так буде завжди, що ніщо не здатне порушити гармонію цього міста, що час розтопиться на бурій блясі чернівецьких дахів і всі ми назавжди зостанемось у цьому дні, в цій годині, в цій секунді, в цій маленькій часточці секунди, що все законсервується, наче комашина в бурштиновому камінці.

Але попри юнацьке враження молодого Павела Ба-чинського ні дні, ні години, ні навіть секунди не бажали зупинятись. І хоч, можливо, в Чернівцях це було спершу не дуже помітно, але світ навколо йшов до війни. На сході один тиран набирив сил, напуваючись кров'ю: майже 10 мільйонів заморено голодом, сотні тисяч вивезено на схід, інших розстріляно, зацьковано, замордовано. Другий тиран поки тішився новими землями. В березні 1938 року відбувся аншлюс Австрії, а уже в жовтні були анексовані Судети.

24 березня 1938 року, четвер

...Мій Лешек сам не свій. Його мрії про повернення Австрійської імперії розбиті вщент. Бо вже й Австрії немає. Тепер це Третій Райх. Я ніколи не думала, що для Лешека це так важливо. Що він там залишив, у тій Австрії? Який шмат душі? А взагалі, мені все це не подобається. Щось діється недобре. Я не можу цього описати, але відчуваю. Мені стає страшніше, ніж зазвичай. Я боюся чогось жахливого.

2 листопада 1938 року, середа

Тепер цей нахабний берлінський осел рятує німців у Чехословаччині. Знаю я тих чехів і словаків. Пана Ласоту, що возить у Чернівці з Кар-лових Варів «Бехерівку», пані Жижкову, що танцює в нашому театрі. То є дуже гордовиті люди, майже як гуцули, та щоб вони могли там у себе кривдити німців, то не вірю. Надто вже індивідуалісти ці чехи і словаки. Надто гонорові, щоб мастити руки. Може, Гітлер схоче й мене, наполовину німкеню, тут рятувати, то я перша вийду і скажу, що не треба. Звикла я вже й до Волощини. І подружку маю Флоріку, та й румуни такі веселі люди. Обійдусь я й без Третього Райху...

Чи зможе пан Ласота далі возити «Бехерівку», коли там тепер нацисти.

— У 1938 році мені виповнилось 18 років і я вже трохи цікавився політикою. Я читав багато газет, які радше засуджували дії Гітлера, аніж схвалювали. Румунська влада мала хороші стосунки з Францією та Великобританією, і це, звісно, також впливало на позицію журналістів. Чернівчани, які до того були аполітичними, раптом заговорили про світові справи. Гітлер анексував Австрію, розвалив Че-хословаччину, а це ж усе землі колишньої Австро-Угорщини, і в місті розуміли, що він може піти далі як на південь, так і на схід. Звісно, було немало прихильників фюрера як людини з міцною рукою, яка вміє навести порядок.

Що ж до мене, то я був скоріше стороннім спостерігачем цього всього, бо жоден із сценаріїв, які могли розігратися, мене не тішив. Що дорослішим я ставав, то ближчою мені була батькова австро-угорська мрія про об'єднання вільних націй в одній великій красивій державі. Насправді це була не мрія, а чернівецька реальність, яку румуни намагалися зруйнувати — вперто, але не надто успішно.

Тільки ти не подумай, що коли я говорю про об'єднання, то це означає, що мені був близьким Радянський Союз. Я ж бо сказав, що це має бути об'єднання ВІЛЬНИХ націй.

Ну а тоді все в якийсь момент закрутилось так швидко, ніби шалений вітер знявся над ставом і зчинив круговерть. Я думаю, що в 38-му вже пізно було щось робити. Потяг розігнався. Все неначе подуріло. Навіть у Чернівцях почалися бійки за Гітлера і за Сталіна. Люди за своїм первісним стадним інстинктом хотіли пристати до сильніших. Бути нацистом і бути комуністом серед простого люду стало модним.

Кароль II, румунський король, відчув, що смерчі, які здійнялися на Сході й на Заході, можуть змести і його, тому почав чистити політичні партії та профспілки, зокрема переловив і стратив так званий легіон капітанула Кодряну,

нацистського, до речі, спрямування. Але то вже суто румунська історія...

Зима між 38-м і 39-м здавалася довгою і тривожною. Михальця Фарбатюка забрали до війська, Герман Лензінг, який раніше наїздив у Чернівці із Граца, тепер уже не насмілювався з'являтися у рідному місті — могли б прийняти за агента від нацистської партії, який прибув розхитувати ситуацію в місті. Колишнім австрійцям чи німцям у Чернівцях стало важче.

Мій батько віддав величезні гроші за те, щоб мене не взяли до румунської армії. Мати пізніше казала, що за ті гроші можна було придбати будинок у Чернівцях. Тільки вона ні секунди не шкодувала за ними. Мати була з тих, кому не потрібно було багато грошей. Вона знала, що з собою нічого не забереш. Мала свого Бога, що жив на даху чернівецького вокзалу, мала трохи меншого бога — мого батька і маленьких ангелів — мене з сестрами. На ній не було золота, хоч ми могли собі це дозволити. Батько свого часу кував брами ледь не для всього міста. Ми добре жили. Ми могли б собі навіть найняти служницю, як це було в Дориній сім'ї. Але мати не хотіла ділити наше сімейне життя ще з кимось.

У Анни, старшої моєї сестри, з'явився залицяльник, хлопчина десь аж із гір, що торгував деревом. Як вони познайомились, я не знаю, приїздив він до Чернівців зрідка, але плани мав щодо Анни серйозні. В січні 39-го року він десь зник. Анна аж змарніла за той час. Тому в березні мене вирядили шукати її коханого. Це була перша моя виправа в гори. Пам'ятаю, їхати треба було у Підзахаричі: потягом до Берегомету, далі автобусом до Вижниці, а потім через перевал Німчич пішки.

Гори мене тоді зачарували. Брунатні хребти, височезні смарагдові смереки, гнучке русло Черемошу, а за ним — білі вершини інших, вищих гір, уже в іншій країні — Польщі, яка й нині мені в'яжеться не з широкими полями чи балтійським

узбережжям, а саме з Карпатами, нашими українськими Карпатами. Де тоді мені було знати, що вже за півроку не буде там ніякої Польщі, першої чужої країни, яку я побачив, хоч і здалека, з перевалу Німчич. Уже сутеніло, коли я знайшов будинок Анниного хлопця. Там мені повідомили, що взимку він загинув: привалило деревом. Мене прийняли на нічліг. Я лежав на печі на тому місці, де спав колись померлий, поряд з його двома братами. Я боявся, що не засну. Боявся, що наснитись щось погане. А наснилась тоді Дора. Вперше за кілька років я побачив її обличчя. Уві сні побачив. Ми були в горах, а потім у Чернівцях, а потім у Франції. Франція, правда, чомусь була дуже схожа на Садгору, та оскільки я ніколи не бував у Франції і це був сон, то я вірив, що це саме Франція.

На ранок я вже не міг згадати обличчя Дори. Я роками шкодував, що в той день, коли розмовляв з її матір'ю, посоромився попросити Дорину адресу в її колежі. За весь цей час вона так і не приїхала в Чернівці. Збігло чотири роки, і моє кохання нагадувало засушену для гербарію квітку. Коли я спускався з Німчича, то думав про те, що вона принаймні жива, а от коханий моєї сестри мертвий.

Навесні 1939 року Павлу Бачинському несподівано трапилася робота у торговій компанії «Федьовські-Мо-рараш». Їм була потрібна людина, яка могла б вести документацію двома мовами: румунською та польською. Компанія займалася гуртовою торгівлею. З Польщі постачали зерно та цукровий буряк, а у зворотному напрямку — прянощі, привезені зі Стамбула, а також румунські й молдовські вина. Батько Павела був проти такої роботи, бо хотів, щоб син продовжив його ковальську справу, але за сина обставала мати: «Ковалем він завжди встигне стати. А поки нехай користується шансом стати людиною». Це було причиною ускладнення стосунків між батьком та сином. Лешек відкупив хлопця від армії, маючи

надію, що заснує цілу ковальську фірму: «Бачин-ський і син». Він навіть уявляв, що відішле Павела до Го-роденки чи до Коломиї відкривати філію і створювати міжнародну компанію.

Їхній конфлікт тривав на фоні загальної наелектризованості в місті. В парку за університетом українські гімназисти побили румунських студентів, декількох євреїв заарештували за звинуваченням у шпигунстві на користь нацистської Німеччини, в той же час зростає чисельність румунських націоналістичних організацій, а на противагу їм створюються комуністичні. І все це відбувається протягом кількох місяців аж до серпня, коли стається ще одна подія: 23 серпня 1939 року в Москві зустрічаються за столом найбільші злочинці ХХ століття. З одного боку — Сталін і Молотов, з іншого — Ріббентроп та фон дер Шуленбург. Звісно, для повноти картини бракує Гітлера, але йому не до формальностей. Він уже готується до чергової анексії. Тепер на його шляху стоїть Польща. Фюрер чекає на дзвінок з Москви. Про все начебто вже домовлено, але хтозна, чого можна чекати від Сталіна. Той в останній момент може передумати, й доведеться переходити до плану «Б». Та ось лунає дзвінок: Польщу можна брати голими руками. Аж до Сяну. Пакт Молотова-Ріббентропа підписано.

Нікому точно не відомо, чи король Кароль II достеменно знав про іншу, таємну частину Пакту, але між літерами він читав ситуацію непогано: все, що лежить між Німеччиною і СРСР, буде поділене. В тому числі й Румунія. Принаймні її північна частина. А отже, треба обирати. Англія і Франція — румунські союзники — далеко. Вони нічим не допомогли ні Чехословаччині, ні тепер уже Польщі, яка була пошматована менш ніж за місяць.

24 вересня у Бересті пройшли спільним парадом німецькі та радянські окупаційні війська. Найбільші гопники ХХ століття потисли одне одному руки, послинились у поцілунках,

посміялися над тілами вбитих і стали чекати нагоди помірятися своїми гарматами.

— На початку вересня 39-го я перестав працювати на «Федьовські-Морараш». Бо вже н з ким було працювати. Німці атакували Польщу 1 вересня, а Радянський Союз — 17-го. Ще через тиждень ми дізнались, яка держава буде нашим новим північним сусідом: 24 вересня військові кліщі дотиснули Польщу й стало зрозуміло, що Гітлер віддав Галичину, Волинь і Поділля Радянському Союзу.

В Чернівцях спостерігалось надзвичайно дивне поєднання метушні і тиші. Метушилася здебільшого сигуранца, а також військові. Попри залізничний вокзал мало не щодня проходили колони: люди, коні, гармати. Казали, начебто все те їхало під Снятин, Киселів та Веренчанку, бо вважалося, що саме там, між Прутом і Дністром, найлегше переходити кордон. А чернівчани порушували тишу тільки для того, щоб поділитися чутками про загальну мобілізацію, яку можуть оголосити щохвилини, та історіями про страшну Червону армію.

Почалися нападки на українців. Мовляв, вони найбільші прибічники комуністів і перші складуть зброю перед такими ж українцями, що стоять по той бік Дністра. То було не зовсім правдою. Українці тоді боялися совітів так само, як і всі інші мешканці Буковини. А можливо, навіть більше, бо багато з них мали родичів за Дністром і як ніхто знали про те, що творилося в підрадянських землях.

Моя сім'я переживала за наших рідних, що жили під Городенкою. Особливо за тих, хто по батьковій лінії, бо вони були поляками.

Пам'ятаю, що коли я приїхав з Німчича, ще в березні, то в нас була розмова про те, що мені варто буде зробити паспорт і поїхати разом з Анною в Городенку. Щоб вона трохи розвіялася і оговталася після смерті коханого. Ми мали побути в родичів,

сходити в їхній костел, поїхати в Черво-ногруд на водоспад, побачити Дністер. Але все це так і не здійснилося, бо я влаштувався на роботу у «Федьовські-Морараш» і вже не мав часу. Пізніше мені довелося їздити в Городенку дуже часто, але то вже була не польська Городенка, як і гори, які я бачив з Німчича, перестали бути польськими.

28 вересня 1939 року, вівторок

Світ котиться у прірву. За яким же це таким правом ті двоє нікчем полізли на Польщу? Кому вона заважала? Докторе Шаабане, мене аж тіпає. Не допомагає навіть щоденник. Чому в ньому все гірші і гірші записи? Чому все більше знаків питань?

Мені страшно за тітку Інгрід і за дядька Томаса. Я боюся, що ніколи більше не з'їм їхнього пасхального кролика. Як вони будуть там з росіянами? Вони ж не знають російської. Краще б туди прийшов Гітлер — все ж легше.

Я хочу піти в їхній яблуневий сад, натрусити у велетенського коцика яблук, хочу почистити з тіткою ці яблука, замісити тісто і зготувати пиріг. Тітка Інгрід співатиме пісню про маленьку Адель і про Лореляй. Чому я так мало їздила до них у Польщу? Що мене тримало в цих розмані-жених, вицяцькуваних Чернівцях?

Я знову хочу бути маленькою і не розуміти того, що війна ось уже тут, під боком, за сорок кілометрів звідси. Я знову хочу додому. Вчора я була в гостях у матері. Вона каже, що їй вперше в житті соромно за те, що вона німкеня. Ми вдома, не змовляючись, навіть уникаємо говорити німецькою. Навіть окремих слів. Тепер у нас усе здебільшого по-українськи. З поваги до Ле-шека я іноді розмовляю польською. Але це його вже не тішить. Він також має страх. Навіть мій спокійний безстрашний Лешек боїться...

— Звісно, думали ми й про маминих родичів. У неї був рідний брат і дві сестри, а ще багато двоюрідних, троюрідних — і

всі звідти, з-над Дністра.

Мій дід, Омелян Панчук, сам був із Чернівців, мав тут будівельну справу. А це ще було наприкінці ХІХ століття, коли запросив його до Городенки один багатій. Там він і познайомився зі своєю дружиною, німкенею. Звали її Герта. Дід Омелян погано розмовляв німецькою, а бабуся Герта — українською. В нас у родині є така легенда, що дід Омелян вісім разів запрошував бабуся Герту до себе в карету, коли вона прогулювалася біля городенківського кляштора, але та відмагалася й казала, що ніколи не дозволить собі сісти в карету до незнайомого чоловіка. Врешті дід зупинив коней, зійшов з карети, представився Омеляном, поцілував 19-річній дівчині руку в білій рукавичці. Моя бабуся Герта назвала своє ім'я, але одразу уточнила, що це не змінить її рішення: до карети вона не сяде.

Тоді дід Омелян, якому на той час було близько тридцяти, запитав, чи сяде Герта до карети в якості його дружини. Моя бабуся викрутилася, сказавши, що вона *nicht verstehen*, про що говорить дід Омелян своєю буковинською німецькою, і втекла з-перед очей ошелешеного залицьальника.

Наступного разу дід Омелян дуже гарно вивчив пропозицію руки і серця класичною шіллерівською німецькою й за кілька днів, зустрівши свою кохану побіля того ж городенківського кляштора, урочисто запросив побратися. І бабуся Герта погодилася. На ту пору це не було аж такою дивиною. Люди швидко приймали рішення про одруження і, що найцікавіше, значно рідше приймали рішення про розлучення, аніж сьогодні. І прожили вони разом дуже добре. Попри те що дід розривався між Чернівцями і Городенкою, бо робота була тут, а бабуся Герта не хотіла переїжджати до великого міста і покидати рідню. Це вже пізніше дід Омелян забрав дружину до себе в Чернівці, десь під час Першої світової війни, коли стало зрозуміло, що Австро-

Угорщині кінець і так легко їздити з Чернівців до Городенки змоги не буде.

В цей же час дід Омелян знайшов замовлення для свого молодого зятя, тобто мого батька, в Чернівцях, куди врешті той з дружиною та кількома місячною донькою і переїхав. Було це, як пам'ятаю з батькових слів, за два роки до мого народження — у 1918-му.

На межі 1939-1940 років боротьба між комунізмом і фашизмом у Чернівцях точилася не лише по дешевих генделиках, не лише у студентських дискусіях, не лише на ринках і площах, а й в голові румунського короля. І ось уже той, котрий ще рік тому видав наказ на знищення націоналістичного угруповання Корнеліу Кодряну, сам обирає сторону Адольфа Гітлера в надії, що фюрер захистить Румунію від радянської агресії.

Тим часом Москва вустами Молотова заявляє про те, що Румунія повинна віддати Північну Буковину і Бессарабію Радянському Союзу, і коли Кароль II звертається до Гітлера по допомогу, той лише стинає плечима, але між іншим обіцяє, що все це дуже тимчасово, і якщо співпраця Румунії та Третього Райху триватиме, то всі землі скоро повернуться.

Павел Бачинський в середині червня 1940 року отримав листа від Михайла Фарбатюка, що тримав оборонні позиції у складі румунського війська під Хотинем: «Як тільки совіти перейдуть Дністер, а вони його швидко перейдуть, — від Румунії нічого не лишиться. Повір: це сарана. Їх на тому боці дуже багато. Боюся, друже, що ти мене вже не побачиш». Коли кілька подібних листів було розпечатано і прочитано вищим командуванням румунської армії, стало зрозуміло, що рації захищатися небагато. Навіть найменш грамотні рядові солдати це розуміли. Врешті-решт ультиматум Молотова було прийнято,

і 28 червня 1940 року Бессарабія та Північна Буковина відійшли до Радянського Союзу.

— В той момент усе, що відбувалося в місті, виглядало для мене ніби якась фантазія. Ніби сон, тільки незрозуміло який: жахливий чи хороший. Спершу він був ніякий. Я бачив з нашого вікна, як з будівлі вокзалу стягували румунський трикологор. Тоді підійшла до мене мати, теж глянула у вікно й тихо сказала: «Більше його там не буде. Бога там більше не буде». — «Де, мамо, Бога більше не буде?» — «Там... Там, де він сидів».

Ми всі сиділи вдома, озброєні ножами, сокирами та ще чим попало, — аби тільки вберегтися від грабунку. Люди казали, що румунські вояки, тікаючи додому, в Румунію, дорогою чинили мародерство. Але хоч попри наш дім проходило безліч військ, які поверталися від Дністра на південь, у бік Сучави, ніхто навіть не зупинився. Можливо, просто тікали дуже швидко.

Окрім війська з обозом було дуже багато звичайних возів, вантажівок, людей з клунками, які намагалися виїхати на південь. Здебільшого це були румуни. Вони принаймні мали куди тікати. Хоч у їхньої держави вкрали частину земель, але сама держава існувала далі.

Куди було тікати нам, нашій польсько-українсько-німецькій родині? Республіки Польщі не існувало, України теж, Німеччина перетворилася на Третій Райх. Куди було тікати місцевим євреям? А місцевим українцям, заради яких начебто й забрано Північну Буковину? Я більш ніж упевнений, що 90 відсотків жителів тих Чернівців, якби провели референдум, не схотіли б міняти румунську владу на радянську. Так само, як півтора роки тому 1 грудня українці на 90 відсотків проголосували за вихід з СРСР.

Те, що прийшли саме совіти, далось знаки вже за кілька днів, коли були спустошені всі ресторани і кнайпи міста. Ціле літо гуляв вдень і вночі, повсюдний російський мат, обісцяні

під'їзди. На одній з вулиць, пам'ятаю, валялося кілька підстрелених голубів — уночі червоноармійці влаштували собі тир.

Для самих мешканців життя в місті припинилося. Думаю, саме тоді померло гарне європейське місто Чернівці.

Повір, я знаю, про що говорю: 28 червня 1940 року — чорна дата в історії нашого міста.

Я не можу порахувати, скільки разів зустрічалися ми з Павлом Олексійовичем, як було написано в його новому українському паспорті, який він отримав одразу після здобуття незалежності, хоча можна було ще кілька років жити з радянським. Зміна паспорта багато для нього важила. Це для нього було наче перестати бути рабом.

Ще він не любив, коли я звертався до нього по-батькові, бо вважав, що то радянська традиція. Тож я називав його паном Павлом, хоч тоді, в 93-му, це було аж надто незвично. Я приходив до нього в будинок на Кло-кучці. Двічі ми з ним підіймалися на пагорб наприкінці вулиць Золочівської та Бережанської. Там, де ці дві вулиці сходились, починалося кладовище, далі — кіно-логічний центр, а вже за ним і закінчувалися Чернівці. Зліва на пагорбах виднілися дачні будиночки, а також Цецинська телевежа, а справа зяло урвище, під яким розкинулося село Біла й річка Прут. Обидва рази пан Павло брав з собою підзорну трубу, і ми дивилися крізь неї на краєвиди. В той день, коли погода була трохи ясніша, ми бачили снятинську ратушу, і пан Павло трохи по-дитячому мені пояснював, що там колись була Польща.

Про 1940 рік він почав мені розповідати тоді, коли ми повернулися після одного з таких підйомів. Він виніс велетенського десятилітрового бутля, наполовину наповненого вином глянув на мене якимись аж надто суворими очима — мені на мить навіть здалося, що я чимось провинився. Але він тихо

мовив: «Переходимо до 1940 року. Без вина я про той час тобі не розповім».

7 серпня 1940 року, середа

Без вина й без хліба скоро зостануться Чернівці. Ці ненажери зметуть усе, що є в місті. Тодоріка Купрійчук бачила, як ці свині пили коньяки 40-річної витримки з ресторану Якоба Шнербера на вулиці Флондор. Вони вливали їх у себе, як пальне до бензобаків, а по їхніх чорних писках і шиях текли цівки коштовних напоїв. Ці дикуни навіть у голови собі не клали, що виноград для цих вин та коньяків збирали тоді, коли ще їхніх батьків на світі не було. Потім вони вчепилися до білих мармурових панянок у залі, яким ваксою порозмальовували груди.

Кілька днів тому до мене прийшов Павел і попросив, щоб я ховала свої записи, особливо якщо пишу щось погане про комуністів: у будь-який момент може хтось прийти з обшуком. Але ж я не зводжу наклепів. Я пишу тільки правду. Я не збираюся нікому показувати написане. Хіба вам, докторе Шаабане, щоб ви могли сказати, чи покращилася моя пам'ять, чи ні. Але ви вже давно покинули Чернівці. Тепер цей щоденник належить тільки мені. Я не маю кому брехати. Я просто пишу, виводжу літери, поки інші жінки плетуть. Може, плетіння й корисніша справа, але це як для кого. Мені краще писати. Може, я б могла навіть письменницею стати. Хоча хтозна... Писати про себе, про Лешека і про це вмируще місто, напевне, я можу, а ось вигадати історію кохання — вже ні.

Втім, можна було б почати так: була собі дівчина Регіна, себто королева невизнаної країни, країни своїх мрій, де не було би зброї, комуністів і нацистів, а чоловіки, замість воювати, кохали б.

Але що це за роман про кохання з комуністами і нацистами. Ні, так не годиться. Була собі дівчина Регіна, яка була справжньою

королевою, але про це ніхто не здогадувався, навіть вона сама цього не знала. Жила вона в місті над річкою Прут, пасла чорних овець із Чернівець, а найбільше любила одну маленьку овечку з білою плямою на правому боці. Ця біла овечка замість того, щоб казати «бе-е-е-е-е», співала ніби жайворонок. Звісно, інші вівці цю маленьку овечку не дуже любили, зате її любила Регіна. Вони наче були друзями.

Одного разу повз їхнє пасовище йшов принц... хоча ні, то не міг бути принц, бо він би одразу помітив Регіну і закохався. Ні, то був якийсь королівський служка. Такий весь в однострої і з пля-щиною коньяку бессарабського за поясом. І цей служник червоного короля почув, як співає та вівця наче жайворонок, і забрав її у Регіни до палацу, тобто до ратуші.

Зібралися найбільші уми цілого міста думати, що з тією вівцею робити. Один і каже: поставмо її на вежу ратуші, і нехай співає й радує городян. Ну а король собі подумав: відколи це він має дбати про радість для підданих. Ні, такого бути не може.

Тоді інший радник королівський порадив поселити вівцю у дворі ратуші — нехай радує своїм співом самого лиш короля. Але король на те заперечив, що не королівська то радість — жайворонковому співу вівці радіти.

Врешті-решт знайшовся третій радник. Дуже розумний, дотепний, майже як Адольф Гітлер, і з такими ж вусами. Ну, і каже цей дотепник і розумака, що ця вівця аномальна, геть не подібна на інших, і її за це треба четвертувати.

Тим часом Регіна залізла на балкон ратуші і підглядає через вікно, що ж там твориться. Ну, а твориться там ось що: вийшов четвертий радник і каже, що жайворонок залетів у вівцю крізь білу пляму на правому боці і його треба звідти визволити. Себто вівцю зарубати, ну, а жайворонок нехай собі літає. Затем яка смачна буде ця маленька чорна овечка — ввесь палац наїсться. Коли король почув про пожертви, то пожвавішав. Жерти він

любить. Ото і є його справжня королівська радість: убивати і жертви.

Але тут із сусіднього вікна виглянув принц і помітив на балконі Регіну. Що ти робиш тут, красуне, якої ще світ не бачив, запитує принц. Дарма що красуня ця прийшла в тій одежі, в якій пасла своїх чорних овець, — бо ж дорогою до ратуші вона не встигла забігти до крамнички Фейхеля.

І ось вона розповідає принцові про овечку, яку хочуть убити, бо та не така, як інші, а принц розповідає Регіні про те, що вночі він бачив привид свого батька і що король — не король. А лише вбивця. А далі...

Далі вони викрадають якимось неймовірним чином чорну овечку й біжать з нею через площу Ге-рей, повз усі двірці, повз усі війни на світі... І кінець має бути дуже хороший. Як у тих людей, яких визволив пан Гжегож Шиманович. Вони встигли втекти звідси аж до Чилі зі своїми чорними овечками з білою плямою на правому боці. І можливо, вони порятовуються від цієї війни, і від нацизму, й від комунізму, і від усякої іншої холери та чуми, яку ще наплодить стара сука Європа.

Матко Боско, як каже мій Лешек, де ти сховала свого сина? Може, ти стала як кенгуру і сховала його до своєї сумки? Витягуй-но його скоріш, нехай стане поряд з нами, в одну шеренгу, в одну чергу до цієї огненної пащі.

— Переходимо до 1940 року. Без вина я про той час тобі не розповім. Тим більше, то справді настав час без вина. Я від того не дуже й потерпав, бо мені якось було не до вина. Я міг би жити й без алкоголю. Трохи пиво любив наше чернівецьке довоєнне. Від нашого дому до броварні було зовсім недалеко, тож іноді ми купували його там свіженьке, щойно зварене. А потім пиво зіпсувалося. Чи то, може, я зіпсувався. В дитинстві і молодості все смакує ліпше. Й жінки вродливіші, і сонце яскравіше сяє, і

навіть Сталін не заважає жити. Ну, це якщо тобі пощастило не потрапити до ГУЛАГу. Тому якщо ти бачиш людей, які запевняють, що гарно жилося за Сталіна чи за Хрущова, ти їм не дивуйся, вони просто були в той час молоді й сильні.

Повір, що навіть ти будеш колись згадувати про час своєї молодості, теперішній час, найсолодшими спогадами. І ці карбованці, і цю інфляцію, і це перше польське взуття, яке виглядає наче з космосу, і ці турецькі светри, і ці перші банани й шоколадки «Снікерс». Повір мені, якщо дивитися на побут, то з часом усе стає тільки краще. І хоч мені рідні ті румунські Чернівці, які існували до 40-го року, але ти маєш розуміти, що тогочасний пересічний чернівчанин був жебраком, якщо порівняти його з теперішнім. А за Австрії чернівчани були ще біднішими. Просто люди не зупиняються у своїх бажаннях. Вони хочуть жити краще й краще, багатше й багатше, і від цього нікуди не дітися. З цього велич людства, але в цьому й його біда.

Повір мені, що за 20 років ти будеш жити значно краще. (Ну, це якщо тільки знову не прийдуть комуністи.) Але ти вже того не цінуватимеш. Що з того, що в тебе у 2013 році буде домашній телефон, буде гарний кольоровий телевізор і з десяток бананів на кухні, коли таке матимуть усі... Тому не вір у солодкі розповіді про те, як колись було краще. Так уже ведеться, що з кожним поколінням людство знаходить нові способи жити комфортніше і багатше. І так триватиме, аж поки ми не виснажимо планету й не вимремо, як динозаври. Або зупинимося... Але це вже тема для іншої розмови.

Через це вино, бачиш, я трохи відволікся. Все ніяк не можу повернутися до 40-го. Просто це був дуже важкий рік. Рік, коли вже нічого не повернеш. Але розпочну я з хорошого. З прекрасного! В червні з Франції повернулася Дора. Чи пам'ятав я тоді щось про неї? Крім імені, яке назвала мені її мати, більш нічого. Прошло рівно п'ять років від нашої першої зустрічі, яку

й зустріччю назвати годі. її образ повністю розмився в моїй пам'яті. Було тільки щось таке негасиме в душі, але я то вже сприймав радше як вибрик психіки, зумовлений юнацьким максималізмом...

Зізнаюся, що в мене були в той час стосунки з іншими дівчатами. Не дуже серйозні, але я не брехатиму, ніби всі п'ять років тільки й чекав на Дору. Хоч я к бісу сентиментальний, але ж таки не вар'ят.

Дорина мати сказала, що донька приїжджатиме в Чернівці на вакації, але цього так і не було. А навпаки, їхня сім'я їздила до неї у Францію. Ще вони разом побували в Барселоні, Відні, Женеві, Амстердамі. Дорин батько, Аріель Капман, торгував ювелірними виробами. Жили вони доволі заможнo. Тож могли собі дозволити подорожі Європою. Але я забігаю трохи наперед.

Зараз я вже не згадаю точної дати, але незадовго до приходу совітів, у червні, я зустрічаю Дору неподалік міського парку. Вона з якимись дівчатами йде вулицею Штефана Великого, а ж іду назустріч. Проминаю і не впізнаю її одразу, хоч у думці майнуло: «О, Боже, яка чарівна дівчина». Збагнув я, що це Дора, десь аж за півхвилини, а може й пізніше. Я весь спалахнув. Я хотів ще раз подивитися, ще раз упевнитись. Я скоренько збіг вулицею Садовою вниз, потім повернув праворуч, а тоді піднявся нагору вулицею, яка зараз називається Першотравневою, щоб знову повернутися на Штефана Великого. Але не встиг, бо дівчата уже пройшли.

Тоді я наздоганяю їх і йду, але з іншого боку дороги. Між нами курсують автівки, автобуси, коні, а ще панянки з невеличкими парасольками від сонця. Тоді я розумію, що вони ось-ось повернуть на вулицю Марашешть, теперішню

Шевченка, а потім, звісно, підуть на шпацір вулицею Флондор, якій, до речі, залишалось бути Флондор менше півроку. А отже, можна було обігнати їх і попри собор вибігти назустріч.

Я тебе не загнав Чернівцями? Не втомив цим переслідуванням? Якщо ні, то уяви собі, що парубок, пристойно вбраний, зі шкіряною течкою в руці, а я ж тоді допрацьовував останні дні у «Федьовські-Морараш», у дорогих чеських черевиках «Батя»... Чудові були черевики. Я в них відходив до кінця війни. Так ось, цей молодик несеться повз собор до теперішнього магазину «Берізка»... І хочу тобі сказати, що це зараз така поведінка, може, б нікого не здивувала, а в той неквапний час, коли всі ходили вулицями, наче англійські лорди, бігати собі дозволяли хіба жандарми або волоцюги...

Коли я врешті дістався до вичищеної на глянс вулиці Флондор, то Дори спершу не помітив. Трішки оддыхав-шись, я пішов у бік вулиці Марашешть, звідки, за моїми припущеннями, вона мала би з'явитися. Інтуїція мене не зрадила: Дора з подругами стояла біля будинку теперішньої обласної бібліотеки і розглядала рекламні плакати туристичного бюро, яке там містилось. Невже вона знову кудись збирається їхати, подумалось мені.

Я зупинився метрів за двадцять від дівчат, витяг із течки аркуш паперу, а інший випав мені з рук на бруківку. Дівчата сміялися, досить голосно навіть для гамірної Флондор, хоча крім мене цього ніхто не помітив. Коли я підняв аркуш з землі, то звернув увагу на те, що Дора була вже сформованою жінкою, а не тією невинною, сором'язливою панночкою, яку я побачив був на балконі п'ять років тому. На якусь мить мені навіть стало гірко, що вона так змінилася. Я кохав зовсім юну дівчину, фактично, ще дівчинку, а ось тут переді мною стоїть розкішно вбрана панянка. Я прогавив її формування, пропустив мить її остаточного дорослішання. Це додавало трішки дьогтю до загальної радості й збудження. Величезного збудження. Той давній сліпучий фотоспалах, який уже почав було здаватися химерою, плодом фантазії, раптом ожив. Неначе фотографія з

Лохнеським чудовиськом стала реальною. Тільки що ожило не чудовисько, а красуня.

Коли дівчата продовжили свій рух, я теж пішов їм назустріч, щоб якомога ближче роздивитися Дору. Коли ми розминулися, мене поїняли сумніви: а раптом це не вона... А раптом це помилка? Прошло п'ять років, і я міг легко помилитись. Але чому так сильно заперало дух, чому я так завзято гасав вулицями, щоб її роздивитись?

Мабуть, мені вже вина більше сьогодні пити не можна...

Було трохи дивно слухати такі інтимні зізнання від уже доволі старого чоловіка. Погодьтеся: ми мало кому розкриваємо подробиці своїх почуттів, а тим паче дивних вчинків, з ними пов'язаних. Але, можливо, річ у тому, що юний Павел справді дуже сильно віддався цьому наївному коханню. Я не знаю, як він поводив себе в інших стосунках протягом тих п'яти років, поки Дора була у Франції, але, схоже, вони не мали для нього такого значення. По-справжньому він кохав тільки її, хоч інші дівчата, можливо, й дарували йому солодкі слова чи поцілунки — на відміну від того ефемерного образу дівчини з балкона.

Звісно, ця історія давно стерлася б з особистої історії пана Павла, якби не мала продовження. Тієї ночі, як можемо здогадатися, молодому працівникові компанії «Федьовські-Морараш» не спалося. Тисячі думок, прагнень, мрій, а також страхів, що може щось не вийти, не скластись. А й справді могло не вийти і не скластись. Дора повернулася в Чернівці для того, щоб оформити документи та виїхати до Чилі. Сім'я Капманів вирішила тікати від нацистської загрози, яка нависла над містом. В той час у Чернівцях відкрили Чилійське консульство, яке очолював віце-мер міста Гжеґож Шиманович. З окупованої Польщі почали масово тікати євреї, яким Шиманович робив чилійське громадянство та допомагав покинути Європу. Деякі

чернівецькі євреї теж вирішили тікати з міста — подалі від небезпеки.

Та ось прийшов Радянський Союз, і можливість для втечі зникла: з найкращої країни на планеті люди не виїжджають. Продовжувати ювелірну справу в СРСР Аріель Капман теж не міг. Його прикраси просто відібрали б, а самого ювеліра відправили б добувати золото не з білосніжних прилавків, а з багатих сибірських надр.

Хитрий Аріель сам прийшов у будівлю так званої народної прокуратури і заявив, що румунські війська, відступаючи, його пограбували. А все, що залишилось, — два персні, сережки і перлове намисто — він віддає новій народній владі в особі народного прокурора.

Де переховував своє добро Дорин батько, невідомо, але чорні плащі, які стежили за Капманом за наказом того самого народного прокурора, котрий теж не був дурником і розумів, що хитрий єврей мусив щось приховати для себе, таємного сховку так і не знайшли.

Але до історії Аріеля Капмана ми ще дійдемо. А зараз нам варто повернутися до молодих Павела і Дори. Адже саме вони виявилися головними у цій історії.

Не стану перебільшувати: історія ця була не найцікавішою з тих, що трапилися за час Другої світової війни. Чого тільки варта історія під кодовою назвою «Білосніжка». Це історія єврейки, яка пережила Аушвіц, — Діни Готлібової, частково описана, в романі Лідії Осталовської «Акварелі». Звісно, ніхто не стане її тут переказувати, хоч спокуса величезна.

Свою історію мали не тільки люди, а й вірші. Наприклад, тільки дивом вижили тексти Зельми Меєрбаум-Ай-зімгер, яка народилася в Чернівцях на чотири роки пізніше за Павела Бачинського. Але про Зельму ми теж поговоримо згодом. На все свій час. У тому числі і в текстах. Літери, слова, герої повинні

мати своє місце. Навіть коли йдеться про ошалілий час, у якому свого місця на планеті позбулися десятки мільйонів людей.

Та повернімось у 1940-й. Між Францією та Німеччиною розпочалася так звана «Химерна війна», названа так тому, що французи довгі місяці після оголошення війни Німеччині відсиджувались за лінією Мажино, допоки нацисти, захопивши Бельгію, не обійшли її з півночі й не взяли Францію майже без бою. Жахіття Першої світової — основні бої відбувалися саме на території Франції поблизу бельгійського кордону: битви під Верденом, на Соммі, Іпрська газова війна — відбили у французів бажання знову воювати. І донині точаться дискусії про те, що Франція проміняла гідність на приниження, але ніхто не говорить цього мільйонам французьких чоловіків, які тоді не загинули. Тим паче історія показала, що французька влада обрала тоді вдалий шлях — шлях тихого диверсійного спротиву. Таким чином було збережено мільйони життів, тисячі населених пунктів, архітектурних пам'яток, інфраструктуру країни.

Звісно, ці мільйони життів було забрано на іншому — східному фронті... Але в 1940 році тут ще порівняно спокійно. Зокрема, в Чернівцях двадцятирічний Павел Бачинський наважився підійти до молодшої на рік Дори Капман. Сталося це на вулиці Штефана Великого десь між міською ратушею та знаменитою Шіфою, себто будинком-кораблем. Можливо, навіть безпосередньо перед званою сьогодні чернівецькою книгарнею «Букініст».

Причиною, яка дозволила Павелу заговорити до дівчини, стала квітка маку, яку вона пришпилила собі до сукні.

— Доброго дня. А ви знаєте, що ця квітка дісталася вам від мене?

— Справді?

— Саме так.

— Оце ви і є той брехун, що розповів моїй матері, ніби проводжав мене додому?

— Це була брехня від безсилля.

— Від якого ще безсилля? Що ви таке вигадуете?

— Я обіцяю розповісти вам про все, коли ми ближче познайомимось.

— А хто сказав, що я збираюся з вами знайомитися?

— Ми з вами дійшли майже до Шіфгаузе, і ви мене досі не прогнали, а це значить, що ми вже познайомилися.

— Вам не здається, що ви надто нескромний?

— Мені здається, що я надто скромний.

— Якщо ви вважаєте себе надто скромним, то що б ви робили, коли були б нескромним? Полізли б до мене цілуватися? Зірвали б із мене цю вашу примітивну старосвітську квітку?

— Якби я був нескромним, то поїхав би до Франції й викрав вас на кілька днів з вашої школи, щоб дивитись, як ви усміхаєтеся...

— Боже, як це примітивно — любити дівчину тільки за її усмішку. Ви ж мене не знаєте. Я зла інтриганка, яка знущається над такими, як ви, наївними юнаками, що тиняються попід вікнами, а потім дарують примітивні квітки і вірять у примітивне кохання.

— Так ми й дійшли з Дорою аж до її будинку. А ти, мабуть, здогадався, що від того місця, де ми зустрілися, йти туди було зовсім недалеко. Може, якихось 300-400 метрів.

І здалося мені тоді, що проминули ці метри за кілька секунд, але секунд дуже насичених. Враження були в мене неоднозначні. Закохався я в юне дівча, а спілкувався вже зі зрілою, значно освіченішою за мене жінкою, яка встигла об'їхати половину Європи, пожити окремо від батьків, хай і під наглядом суворих вихователів-викладачів. Скажу відверто: я був їй не рівня. Вона була зі значно багатшої сім'ї, вона мала освіту,

надзвичайну вроду, вишукано вдягалася, та ще й була єврейкою. І коли хлопці на даху театру п'ять років перед тим сказали мені, що євреї одружуються лише з євреями, то були не такими далекими від правди.

Те, що люди різних національностей жили у тих Чернівцях майже без конфліктів, зовсім не означає, що це була якась суцільна мішанка. Зовсім ні. Румуни горнулися до румунів, євреї — до євреїв, українці — до українців, а німці — до німців. Це були чотири найбільші, приблизно однакові за чисельністю національні групи. Щоправда, під кінець тридцятих німців стало значно менше. А ще були вірмени і поляки, було з десятків турецьких сімей і трохи більше чеських, словацьких та мадярських. Росіян до 1940 року в Чернівцях майже не було.

Так ось, ці національні групи не лише святкували свої свята, співали свої пісні, говорили своєю мовою, вони й родичалися передусім між своїми. І такі родини, як моя, де батько — поляк, а мати — півнімкеня-півукраїнка, траплялися не дуже часто. Хоча найлегше знаходили мову з іншими саме українці. В сенсі одруження вони були найбільш компромісними, тому таких, як мій дід Омелян з бабусею Гертою чи Лендер-Коцики, було все ж немало. А найрідше одружувалися не зі своїми саме євреї, бо мали зовсім іншу віру. І що більш віруючою була така сім'я, то менше було шансів у дітей побратися з людиною іншої національності.

Взагалі, я вважаю, що традиційні цінності дуже гальмують розвиток особистості. Вони показують людині простий, давно проторований, промощений батьками, дідами і прадідами шлях. І коли людина йде цим шляхом, то всі відповіді на всі питання уже давно знайдено і людині не доводиться думати. Вона лише виконує прописані правила, йде за ними, не заглиблюючись і не усвідомлюючи до кінця, що робить. Якби

людина ніколи не порушувала традицій, які прописали її прабатьки, то так би й не злізла з дерева.

Так, як бачиш, я дарвініст. До того ж християнин. А християнин я ще й тому, що абсолютно відриватися від традицій своїх батьків так само небезпечно, як суворо їх дотримуватися. Це як балансувати на канаті: дуже важливо добре стати на канат правою ногою, але не слід забувати, що після неї буде йти ліва.

Тому, мій юний друже, сам бачиш, що хоч я і не вчився в університетах, але щось таки в тій голові мав, чимсь та й міг відповісти Дорі Капман на її дипломи. А ще в наших стосунках мені двічі пощастило.

По-перше, як з'ясувалось, ця єврейська родина була радше світською, ніж традиційною. Це виявлялося навіть у Дориному одязі, який, звісно, не був якимсь викличним чи вульгарним, але й стриманим його важко було назвати. Дорина мати любила театр і відвідувала всі можливі вистави — і то не лише в єврейському народному домі, а й в усіх інших, навіть найменших театральних студіях. Батько ж працював ювеліром не тільки задля доброго заробітку, а й тому, що кохався у красі. Він просто любив свою роботу, розумівся на золоті, усіляких камінцях, способах обробки. Дора казала, що він міг легко визначити, в якій країні зроблена та чи та прикраса, і мав для цього цілу лабораторію. Це був не наш калинівсько-ринівський купи-продай, а знавець своєї справи.

По-друге, коли прийшли совіти, то сім'я Капманів була змушена приховувати свої статки. Фінансове становище наших родин порівнялося, і тепер я міг принаймні не почуватися проти них бідняком.

Коли Дора повернулася з Франції, друзів у неї практично не було. Ті колежанки, з якими я її бачив, були їй не дуже цікаві, тому я легко зайняв цю прогалину. Образ, який вона прибрала на початку нашого знайомства, був штучним, насправді ж вона

виявилася простою і милою дівчиною, що потерпала від самотності, від нереалізованості й від задухи — наче зашморг затягувався на її шиї. «Світ згортається, Полю, — казала вона. — Ми більше не зможемо жити осібно від інших людей, навіть якщо заб'ємось у глухе село десь аж за Цецино. Те, що відбувається за тисячі кілометрів звідси, за яких кілька днів впливає й на нас. Тобі, можливо, здається, що Європа і світ великі, та це не так... І щонайгірше, з кожним днем вони стають усе меншими...»

Дора називала мене по-французьки Подем. Спершу напівжартома, але потім за звичкою. Тож моє апостольське ім'я постійно змінювалося, залежно від того, хто його вимовляв. Вдома я був Павелом. Для бабусі Герти, Дориної матері, Ріхарда з Городенки, про якого я тобі ще розповім, я був Паулем. Для діда Омеляна — Павликом. Для деяких сусідів у радянські часи я був дядя Паша, і ось тепер я став паном Павлом, як величаєш мене ти.

Якось Дора назвала мене «mon petit enfant^[6]», а пізніше поправила на «mon grand enfant^[7]». Це не того, щоб похизуватися французькою. Аж ніяк. Просто їй здавалося, що це додасть ніжності нашим стосункам. А ніжність ця з'явилася майже одразу. Свої дошкульні шипи вона скинула, бо вони, схоже, обтяжували її саму. Дора була надто розумна, щоб гратись у неприступну кокетку, і дуже скоро позбулась тієї маски. Та це не значить, що в нас одразу спалахнуло бурхливе кохання, але то була дружба, дуже близька дружба.

Думаю, ці стосунки — єдине, що зберігало в нас обох віру в майбутнє. Під ту пору зчинився суцільний гармидер: спершу перелякані румуни покинули Чернівці, потім налетіла червона сарана, перетворивши європейське місто у забігайлівку для красноармейця. Світ насправді зменшувався у просторі і,

здавалося, навіть у часі. Ми б не здивувалися, побачивши за кілька днів військо хана Батия чи Цезаря на колісниці, що їде вулицею Штефана Великого в пошуках Клеопатри, яка тим часом опускає відро у нільські води Турецької криниці.

Я вже, здається, тобі говорив, що 40-й став для Чернівців роком погібелі. А вже 91-й став шансом повернутися до життя. За ці два роки місто ще, звісно, не віджило. Воно й за п'ять років не відживе. Але ти, твої друзі, твої діти повинні зробити так, щоб воно повернуло собі обличчя.

За 50 років совіти не збудували жодної будівлі, на яку було би приємно дивитися. Вони тільки понівечили місто цими хрущовками, панельками і всіляким іншим непотребом. Замість того, щоб відбудувати будинок на Центральній площі, який зруйнували під час війни, вліпили туди фонтани. Але, може, й добре, що не будували, бо тепер би там стояло якесь одоробло. А ще вони в університетську церкву затягнули ту велетенську ЕОМ, і нарешті, ці ідіоти украли в міста трамвай.

Коли пан Павло починав говорити про Чернівці, а особливо радянського періоду, він ще дужче збуджувався і хвилювався. Але не від радісних спогадів, а від обурення. Іноді він справді поведився наче *grand enfant*, але найбільше він вражав своїм умінням захоплюватися чимось новим. Здавалося, світ ще не встиг його здивувати, тож ми розмовляли не тільки про минуле, а й про сучасне.

Якось ми пішли з ним на піцу, в першу чернівецьку піцерію на вулиці Головній, трішки нижче Соборної площі. «Знаєш, що я тобі скажу, — таємниче промовив він. — Це зовсім не піца. Піца повинна бути геть інакшою. Вона має бути пласкою, наче платівка "The Beatles", а не як пиріжок. Я їв піцу в Мюнхені. На тонесенькому коржі було багато сиру, баварських сосисок і помідорів. Але скажу тобі й інше: ця чернівецька недопіца не менш смачна, ніж та справжня баварська».

Тоді пан Павло надпив помаранчевого соку, всміхнувся дівчині, що прибирала з сусіднього столу тарілки, і повів далі: «А про "Beatles" я не спроста згадав. У мене справді є програвач і їхня платівка. При нагоді послухаємо. Дивні у них пісні. «Люсі у хмарах з діамантами». Як ти собі це уявляєш? А жовту субмарину? Що ж це за така жовта субмарина? Де вона плаває? Які боеголовки несе? Чому субмарина? Чому жовта? Може, тому, що в Нью-Йорку їздять жовті таксі? Але чому таксі? Куди на ньому можна поїхати? Де той острів? Невже для щастя потрібно занурюватися під воду? Невже тільки в закритій капсулі субмарини серед кашалотів і електричних скатів можна сховатися від світової облуди? То все не просто так. Це тобі не жолтиє тюльпани — веснікі раз-луки. Бо хоч субмарина теж жовта, але де ти її знайдеш? Може, там, де й Люсі, — в діамантових хмарах чи серед полуничних полів?»

І ось так його іноді проривало на півфілософські запитання. Коли «Beatles» почали виступати, йому мало би бути принаймні 40 років, тому не скажеш, що це була музика його молодості. Я не знаю, де він брав натхнення черпати нові смисли, входити у нові семантичні води, в яких уже плавали жовті гіпівські субмарини, яких і близько не було до війни. Він перемикався з епохи на епоху, з людини на людину, тільки місце дії майже ніколи не змінювалося — це були Чернівці.

29 серпня 1940 року, четвер

Настав час, коли мені страшно навіть вести свого щоденника. Будь-якої миті можуть увійти ці два дикуни в одностроях. Вони можуть запитати, що я пишу. А я ж можу писати тут лише правду й нічого більше. І дарма, що вони можуть увійти, я все одно зараз напишу, що це прості, але брудні люди. Де їдять, там і плюють. їдять руками, чвакають, голосно регочуть. Гидко було чути, як вони розреготалися, коли побачили ікону. Називають

мене бабулею. Але я ще не така стара. В мене принаймні краще збереглися зуби, ніж у них.

Найгірше те, що ми не можемо вигнати їх звідси. їх зовсім не мучить сумління, що вони прийшли до нашої оселі й нищать її. Жодного вибачення чи подяки в очах. Ніби так і має бути. Військові сказали, що це тимчасово. Поки їм не збудують казарми. Я шкодую, що в нас така велика оселя. Якби була мала, може, б ми й тіснилися, але самі, без цих сторонніх очей, рук, ротів, слини і поту.

Як можна бути такими молодими й водночас гидкими? Вештаються ночами, приходять пізно і співають. Та якби ж то співали — ревуть. Надворі серпень — спека, а вони все по-російськи: «Ой, мароз, мароз»... Співають про мороз. Одного разу той більший — Клім — під час обіду як розкричиться: чому ми всі сидимо незадоволені, чому так тихо, чому на столі немає шампанського, чому ми не радіємо своїм визволителям. А чому нам радіти? Що ми маємо — прати їхні брудні лахи чи відмивати кухню після їхніх п'яних посиденьок? Ці таргани хотіли б, щоб ми їм раділи.

Нам страшно за доньок. Іноді ми помічаємо хтиві погляди в їхній бік. Тепер дівчата сплять з нами в одній кімнаті. Лешек тримає під подушкою ніж, а під ліжком — сокиру. Ще два місяці тому ми боялися румунських вояків, тепер — чер-воноармійців. І на цей раз вони не маршують попри двірець. Тепер вони в нашій оселі, а їхнє гелґотання чути крізь стіну. Правдиво вони співають: прийшов мороз і сонце вже нескоро нас зігріє.

Стан на межі дружби і кохання між Павелом та Дорою припав на межу двох епох у Чернівцях: дорадянської і радянської... Все частіше вони виходили й за іншу межу — міську. Можливо, вони не хотіли бачити занепаду міста, можливо, більше хотіли бувати вдвох, тому це літо минало для них у високих травах і

прибережних луках, на передцецинських пагорбах і запрутських болотах. У садах під Чернівцями вони рвали, фактично крадучи, черешні і вишні, яблука й груші, а ще агрус і, звісно ж, шовковиці, від яких їхні вуста набували фіолетової барви. «Ти напився чорнила», — жартувала Дора. «Ні, кохана, це ти напилася чорнила, а я напився твоїми вустами», — відповідав Павел.

Закохані доволі нудні для чужого ока. Може, ще й це було причиною їхніх утеч за місто. Щоб ніхто не бачив, не чув, не заздрих, щоб нікого не дратувати своїми примітивними, як на сторонніх, почуттями.

Одного разу дорога привела їх у Садгору. З вікон малих одноповерхових будиночків на них позирали стурбовані люди. Щойно відбулося приєднання Буковини до СРСР, і непевне майбутнє тяжіло над кожною домівкою — це відчувалося у задушливому повітрі.

Тут теж ходили червоноармійці, хизувалися своєю військовою формою і злісно шукали вдячних за «визволення». Коли Павел і Дора вийшли на ринкову площу, то трішки загубилися в людській метушні, і він розповів їй про свій сон: «Мені снилося, що ми з тобою вдвох у Франції, але та Франція була чомусь дуже схожа на Садгору. Я пам'ятаю саме цю площу, пам'ятаю тебе у твоїй білій сукні з брунатним ремінцем. Мій сон здійснився.»

Дора ж ніяк не могла згадати своєї білої сукні, але обіцяла поїхати колись з ним до Франції. «Я повезу тебе в Арль, де жив ван Гог, я повезу тебе в Авіньйон і Кар-касонн, і на сонячні пляжі Антіба...» — казала вона. Але Павел боявся, що через нову владу вони нікуди не зможуть поїхати. Хіба в Садгору.

Тоді вони піднялися на один з пагорбів — той, що між садом і горою, і дехто може подумати, що саме тому це містечко назвали Садгорою, а зовсім не на честь барона Ґартенберга, і

дивилися на свої рідні Чернівці здалека. З цієї відстані неможливо було розрізнити кольору прапора, що майорів над ратушею. Можливо, для цього міста найкраще було б, якби на вежі не було жодного прапора, якби йому дали спокій, таке собі магдебурзьке право ХХ століття. Бо від постійних жонгливань владами, розпорошувалися по світах його люди, родини й цілі національні громади. І хоч із садгірських пагорбів місто виглядало спокійним і тихим — насправді його лихоманило.

Того дня Павел повернувся додому пізно. За обіднім столом крім родини він побачив ще двох чоловіків — червоноармійців Льоліка і Кліма, нових жильців їхньої затишної оселі під дубом на площі Герей.

— Якщо чесно, мені хотілося тоді просто вити, скавуліти, гарчати від обурення. Я відчував, що мене охоплює тваринна лють. Я ледь стримався, щоб не жбурнути у них тарілкою. Ці нахаби сиділи за нашим столом вільно, ніби так має бути. Ніби вони вже віддавна господарі в цьому домі. Пізніше я бачив, як вони з погордою дивилися на наш побут, на наш одяг, меблі. Видно було, що їм усе це дике й байдуже. Вони насміхалися над нашим прагненням жити в чистій оселі, їсти з чистих тарілок та ходити до туалетної кімнати, а не в цинковане відро біля ліжка. Ми в їхніх очах виглядали як німечна буржуазія, міщани, які перетворилися на пещених котів.

Але це було далеко не так. Мій батько працював ковалем. Він мав велетенські руки і знав, що таке важка праця. Я був «дрібним службовцем». Ми не купались у грошві, не жили на дивіденди з фамільних статків, хоч мій дід і мав доволі прибуткову будівельну справу. Але ж для того, щоб мати чисту, затишну оселю, не конче бути багатієм — а принаймні треба не плювати собі під ноги. Одним словом, ми відчували, що це прийшли люди іншої цивілізації.

Наші прогулянки з Дорою тепер обмежувалися в часі. Ввечері я мусив бути вдома, бо батьки переживали, що ті два кретини полізуть до моїх сестер. І хоч вони поглядали на Анну і Кшистю, та вечорами все більше пропадали десь у пошуках доступніших жінок. Це був дуже напружений час. Я не знаю, як це стається в інших людей, але я тоді подорослішав за один місяць. Можливо, це мене й зміцнило, зробило сильним і мужнім, але я з того не радів.

Єдине, що рятувало, що радувало — Дора, яка давала надію на щастя в майбутньому. Якщо незалежність, здобута в 1991 році відкриває нам нові шляхи, то тоді всі шляхи закривалися. Так принаймні я це відчував. Відчував навіть ще до того, як трапилася та жахлива подія у жовтні. У жовтні... Але до жовтня ми ще дійдемо.

ПОСТМОДЕРНА ПАУЗА

Перед жовтнем ще був вересень, і свою розповідь про цей місяць пан Павло розпочав із відвідин театру, куди він потрапив, як не дивно, завдяки Кліму і Льоліку. Щоправда, театром то було важко назвати, а скоріше пропагандистською агіткою. Вистава називалася «Вдячний народ та Червона армія». Оскільки деталей побаченого пан Павло мені не розповів, мусимо телепортува-тися з 1940-го в 1993 рік.

Саме тоді я зустрів одного свого товариша, який трохи займався літературою, а також писав кандидатську за творчістю Ірини Вільде. Ми з'їли по унікальній буковинській піці в єдиній на той час піцерії в місті, випили по склянці пепсі, і я йому розповів про цю п'єсу. Сюжету я не знав, а сказав лише назву, що спричинило панта-грюелівський регіт у мого друга, через який нас мало не вигнали з закладу.

Наступного дня він зателефонував мені й заявив, що ми мусимо побачитися знову. Зустрілися ми на Центральній площі, яка вже два роки, як була без Леніна і 53 роки — як без велетенського румунського буйвола, що топтав тут колись своїми ратицями орла Габсбургів. Ленін, до речі, не топтав нікого, хоча, звісно, міг би. Наприклад, голову російського царя. Натомість Владімір Ілліч просто і банально стояв, як просто і банально стоять панельки на бульварі Героїв Сталінграду, але при тім вождь ще й простягнув руку, вказуючи напрямок у велике комуністичне майбутнє чи, можливо, до аеропорту — заблукалим межи чернівецьких пагорбів пілотам.

Аж ось з'явився він: науковець, поет, майстер усіляких штук малярських і музик музичних, прихильник жіночих тіл і, буду відвертим, рідше — жіночих душ. Коротше кажучи, талант, що його колись поглине усе це університетське болото, усі ці студентки-заочниці, яким треба ставити оцінку тільки за те, що вони вагітні і що їм після заліку треба ще йти в кабінет жіночої консультації.

Ось зараз, на етній сторінці, я починаю розуміти, що це другий персонаж у моєму житті, вартий того, щоб про нього написали. І якби не та загадкова зустріч у цецинсь-кому лісі з Павлом Бачинським, то, можливо, я взявся б писати про цього шибайголова, котрий миттю може відрізнути шестистопний ямб від семистопного амфібрахія, що для мене, випускника геофаку, є чимсь на кшталт магії.

Але ж роман не про нього і не про 90-ті з їхніми пост-соціалізмами, постмодернізмами, постструктуралізмами, постапокаліптизмами, постчорнобилізмами, з їхніми посттравматичними синдромами і постсомнамбулічними станами... Роман не про те, що було після, а про те, що до. Бо коли поритися в сучасних мережевих нетрях, то можна знайти цілу купу думок письменників, психологів, психіатрів,

філософів, політиків, соціологів, соціальних психологів і асоціальних психопатів, маркетологів, культурологів, істориків, окультистів, педагогів, демагогів, культурних менеджерів, тімлідерів, блогерів та всіляких інших песиголовців, які висловлюються з приводу (і без) оцього нашого пост-обирайтебудьякийіншийкоріньна-свійсмак суспільства. І як взагалі уживатися двом типам людей, з яких одні співали пісеньки про Леніна, а інші слухали Леннона?

Отже, цей мій товариш, здавалось би, значно спокусливіший як герой сучасної прози за трохи інфантильного Павела Бачинського, котрий все життя проносився з отим своїм коханням, мов черепаха зі своїм панциром, а Ісус — зі своїм хрестом. Він, поет постсоціалістичної епохи Юрко Гострий, хоч, може, то був лише псевдонім, з ранніх 90-х мав таких кохань по 32 на рік, і всі до ско-ну, і в усіх астрологічних позиціях. Бачинський майже не пив, хіба бессарабське вино, яке йому привозив Ми-хальцьо Фарбатюк від бабусі, Юрко ж мусив пити, бо в університеті деякий час заробітну платню видавали горілкою. Бачинський був доволі меланхолійним чоловіком і майже не жартував, зате Юрко любив стьоб, усілякі штуки, от як в одній з курсових робіт, де він написав, що Ірина Вільде була дружиною Мартіна Лютера Кінга і що в Америці живе їхній син Степан Вільде-Кінг. Звісно, цю курсову юний жартівник захистив...

Отже, за законами гіпертексту, в цей момент я взагалі міг би забути про Павела Бачинського і перейти до мого друга-ловивітра, та цього не буде. Бо Павел надзвичайно вабить. Він наче динозавр, який зберігся ще з того часу, коли папороть була заввишки з будівлю ратуші в Чернівцях. Павел народився всього за вісім років після краху «Титаніка», і здавалося, що він легко міг бути одним із тих, хто грав на палубі прощальний вальс минулому ХІХ століттю. У Павелові зійшлися дві епохи: він пив

зі мною пепсі і в той же час — лимонад у будинку Капманів. Цей чоловік, який біг до паспортного столу, щоб отримати нарешті український паспорт, колись був членом таємної організації «Der Schwarze Adler», а ще було багато різних дрібних фактів, які його робили особливим.

І тут річ не лише у віці. Бо коли я спробував поговорити про довоєнний час зі своєю бабусею, яка народилася всього на два роки пізніше за Павела, то виявилось, що нічого суттєвого вона розповісти не може. Щось трішки про родину, трішки про роботу в полі, а коли я запитав, як їй жилося за румунів, то вона відповіла: «Та як жилосі? Та так і жилосі. Як ото тепер. При Брежневі май файно жилосі. Так люди кажут. А про румунів... А гейби я їх ви-діла? В нас було українське село. Усі свої. Пам'ятаю, що казали, що столица у Букурештах. Але мені то до сраки: що Букурешти, що Москва, що тепер-во Київ». Тоді я запитав у бабусі про пана в селі. Чи добре було жити за пана? «А мені що той пан? Я з ним з одної тарілки не їла і не дуже й хтіла. Мав пан молотарку свою, мав добрих коней, мав маєток, той, що зараз Дворец піонерів. Ти ж сам знаєш, сам видів його, той дворец на гостинці. Не був пан ні добрий, ні злий. Чоловік як чоловік. Не написано на чолі, що пан. А бувало таке, що й сам засипав зерно до молотарки і міхи помагав носити».

Після такої розмови з рідною бабусею я ще вище оцінив пана Павла. На минулі події, яких був не лише свідком, але й учасником, він намагався дивитися з відстані. Багатьом людям бракує навиків спостерігача за власним життям, за самим собою, за процесами навколо себе. Більшість людей живе не дивлячись на себе збоку, не виходячи за рамки свого тіла та орбіт власних очей. Водночас, так звані зовнішні спостерігачі захоплюються спостереженням, аж забувають, що треба ще й жити. І не всім зрештою вдається поєднати вміння бути суб'єктом, який думає, діє, помиляється, вчиться, вирішує, та

водночас спостерігати за собою як за об'єктом і розуміти, чому цей об'єкт, власне я, саме так думає, діє, помиляється, вчиться, вирішує.

Павел Бачинський зумів уникнути обох крайнощів. Перше, чого уник Павел, — це проживання життя наче рекламного ролику, відеогри, без зупинок на самоаналіз, самолюбівання і самобичування, самовизначення в часі і просторі. З іншого боку, він не перетворив його на екзистенційний кошмар із сотнею тисяч «хто я?», «навіщо я тут?», «кому я потрібен?», «навіщо народився на світ?».

Однак повернення до Павела було трішки завчасним, бо ми з Юрком усе ж таки зустрілися на Центральній площі і цю історію треба дорозповісти. Прийшов він у коричневому плащі, схожому на той, що носить лейтенант Коломбо, але ще більш пожмаканому, зате мав на грудях значок із золотистим профілем Леніна.

— Ти що, вступив у компартію? — запитав я.

— Ні, це заслужена нагорода — орден за заслуги перед людством.

— І як ти заслужив таку високу нагороду? Врятував значок Леніна від здачі на брухт?

— Гарно ж ти мене підколюєш. А я ось цілу ніч не спав і відновлював давно втрачену п'єсу, про яку ти мені вчора розповідав. І з ранішньою зорею я від імені усіх комуністичних партій світу за таку велику працю вручив собі орден. І, до речі, ледь не дістав за нього по пиці в тролейбусі від рухівця Степана Паливоди.

— Шкода, що не дістав.

— Чого це шкода? Я такого не заслужив. Я цього тексту не писав.

— Тобто як не писав?

— Тобто це був не зовсім той самий автор, що написав «Елегію твоїх персів», «Сонату твоїх бажань» і «Ерекцію на твою рецепцію». Це написав мій маленький внутрішній комуніст, який засів десь глибоко в моїй підсвідомості. Я вже придумав йому невелику біографію, він є автором збірок «Жито нашої партії», «Ключ від серця пролетаря», «Серпень і молотень». А як файно я обіграв назву останньої збірки, не? Усі вірші були написані винятково в стилі соцреалізму, до якого іноді вдавалася навіть Ірина Вільде. Ну, вона ж мусила, бо була головою Львівської організації Спілки письменників СР і СР. Щоправда, мій маленький внутрішній автор поки не має імені. Тимчасово я його назвав Максимом Не Очень Горькім.

У ранні 90-ті здавалося, що все вже давно написано: своє слово встигли сказати Гомер і Софокл, Петрарка і Данте, Шекспір і Гьоте, Бодлер і Рембо, Діккенс і Гюго, Антоніч і Кафка, Ремарк і Гемінгвей, Сартр і Беккет, Селінджер і Воннегут, Стус і Целан. Навіть про архіпелаг ГУЛАГ уже не напишеш, бо, по-перше, про нього написав Солженіцин, а по-друге, розпався Радянський Союз.

Усім нам тоді здавалося, що ми живемо в час, коли все, що мало статися, сталося: злізли з дерева, намалювали перші картини в печерах Франції та створили трипільську культуру, збудували Афіни й Рим, поставили мавзолеї Тутанхамону, Рамзесу, а також з двотисячоліт-нім запізненням — Леніну, розіп'яли Христа, зробили з нього Сина Божого, повипускали одне одному кишки в середньовіччі, потім, у роки Відродження, займалися цим з не меншим завзяттям, але до всього ще й намалювали рукою да Вінчі вітрувіанську людину й Мону Лізу, скидаючи монархії, щоб проголосити республіку, дійшли до індустріальної революції, створили парову машину, локомотив, а ще вперше в історії людства припустили, що Бог помер, і дозволили собі вважати, що наші предки злізли з дерева.

Врешті-решт ми придумали конвеєр, перші автомобілі, літаки, радіо, електрику, фото-та відеозйомку й дійшли висновку, що енергія дорівнює масі, помноженій на швидкість світла в квадраті. Набудувавши всі ці машини і розплодившись, ми вирішили розпочати одну світову війну, потім, трохи перепочивши, розв'язали іншу, а ще вигадали газові камери і колимські тюрми, а паралельно знімали кіно з Чарлі Чаплі-ном і малювали картини, на яких усе розмазувалося так само, як розмазувалося ХХ століття, потім ми придумали ООН, комп'ютери і кінець кінцем зруйнували Берлінську стіну.

Ось із падінням Берлінської стіни та внесенням українського прапора до будівлі Верховної Ради для нас, українців, здавалось, і закінчиться історія, тобто роки збігатимуть, але так само нудно, як для мешканців капіталістичних країн, — ні тобі стеження КГБ, ні тобі перешіптувань на кухні, ні постійного страху перед ядерною війною зі США.

І ось на вершині цієї часової піраміди нам усім здавалось, що тепер ми зможемо винести вирокі всім нашим попередникам, поставити остаточну крапку в історії світового мистецтва, бо далі вже мистецтва не буде. Далі не буде історії, а отже, й не буде мистецтва. Зате буде гра. Як футбол. Хто знайде кращу риму до слова «портфель», але щоб це було щось цікавіше за «бордель», хто в одному реченні зможе вмістити більше жартів або більше наукових термінів, хто змалює найвільнішого і найбайдужішого до всього, що коїться навколо, героя. Врешті-решт, хто вигадася письменника і напише твори за нього, ось як робив це Юрко Гострий. Вірші вигаданої ним письменниці Каміли Перецьвілої зчинили фурор на філфаці, а також на прилеглих геофаці та факультеті іноземних мов. Ось уривок з її вірша:

Моє тіло знов зацвіло.

Вибух, поштовх, розлетілись Атоми поперек, вздовж
Обернулась я на дощ,

І тремтіла, тілом, пилом,
Медом, світлом, милим...
Моє тіло знов зацвіло.
Одягнуло крила.

Що зробило тіло, коли одягнуло крила, вже не пам'ятаю, але студенти й викладачі довго грались у детективів, намагаючись здогадатись, яка з перецвілих викладачок філфаку пише такі відверті вірші, поки Юрко Гострий тихенько радів успіху вигаданої поетки.

Тож постмодерна рекламна пауза закінчується, і ми вже скоро повернемося в часи старого доброго модерну, щоправда, переходячи через соцреалізм, що його спробував відтворити у своїй драмі Юрко Гострий. Ну, що тут скажеш: усебічний талант.

УВАГА! БУДЬТЕ ОБЕРЕЖНІ! СОЦРЕАЛІЗМ!

У КОГО ВІН ВИКЛИКАЄ БЛЮВАННЯ — ПРОШУ ПРОПУСТИТИ П'ЄСУ!

П'єса «Вдячний народ і Червона армія»

Автор — Максим Не Очень Горькій

Персонажі:

Микола, бідний буковинський селянин

Орися, дружина Миколи

Дорісел, буржуазний землевласник

Мойсей, безсовісний і хитрий банкір

Володя, Йосиф, Фелікс, три доблесних червоно-армійці-визволителі

Дія 1. Хата бідного селянина Миколи.

Малесеньке віконце, стіл, який ледве тримається на ніжках, портрет Леніна на стіні.

Микола. Орисю, цей буржуазний капіталіст, цей зака-банілий свинський кнур Дорісел знову не заплатив нам за кукурудзу.

Орися. Миколо, таж ми помремо з тобою з голоду.

Микола. А що ж нам робити з цим виродком, розбещеним феодалним ладом?

Орися. Думаю, його треба вбити.

Микола. Жінко, ти що, з глузду з'їхала? Ти що таке говориш? Тобі не соромно перед цим невинним, чистим обличчям вождя комуністичної революції? (*вказує на портрет Леніна*) Щоб ти знала, справжній комуніст ще ніколи нікого не вбив. Це не наші методи. Ще жоден пролетарський Каїн не поклав своєї руки на Авеля. Ми до людей ідемо з миром і правдою.

Орися. А що ж нам тоді робити?

Микола. Я чув, що наші з-за Дністра готові прийти нам на поміч. Їхні червоні, наче сонце, стяги вже майорять для порятунку Буковини від буржуазно-капіталістичних потвор.

Орися. О, мій Миколо, прости мені, що я така маловірна, що я не маю такого палкого червоного серця, як ти. Але ти будеш моїм провідником на цій непростій стежині до комунізму.

Микола. Ця стежина виведе нас на небачені висоти. З того моменту, як усміхнений червоний брат перейде через Дністер, усе стане спільним, єдиним для всіх. Спільна земля, спільні коні й корови, стайні й курники. Буржуазні дубові меблі Дорінела будуть належати громаді. І ми дамо розпорядження поставити їх на спільній фермі. Щоб і селянин міг відчинити віконечко бару і випити п'ятдесят грамів спільної народної горілки.

Стукають у двері.

Орися. Хто це? Невже червоні братове?

Микола. Та ні. Не можуть вони так швидко Дністер переплисти.

Входить Дорінел.

Дорінел. Добрий вечір, Миколо.

Микола. Для кого добрий, а для кого й ні.

Дорінел. Щось ти не в гуморі, Миколо. Може, кінь тебе десь тріпнув, га?

Орися. З чого б це кінь? У цій країні тварини кращі за людей.

Дорінел. *(дістає сигару й запалює)* Ну, то, може, ви, селяни і дрібне міщанство, гризетеся між собою, наче пси. Але ж не треба свою низьку мірку прикладати до людей із вищого світу. Ось ми щойно з домнулом Мігалеску та Мой-сеєм Ляйбніцом пристойно бавили час, попиваючи бессарабський коньяк.

Микола. Так-так. Зроблений руками бессарабських рабів.

Дорінел. Миколо, ти ж там ніколи не був. Рабів там нема з часів Римської імперії.

Микола. О, то для вашого імперіалістичного і жидівського панства рабів немає.

Дорінел. *(протягає руку з сигарою майже до обличчя Миколи)* Ти мене, мерзото невчена, послухай. Як будеш мені викидати свої комуністичні, народні коники, то швидко потрапиш до сигуранци. І грошків за свою погризену мишами кукурудзу не дістанеш.

Орися. Та вже заспокойтеся, домнуле Дорінеле. Мій чоловік не хотів вас образити. Просто він знервований через підвищення податків.

Дорінел. Знервований? То хай би краще твій чоловік нерви свої в полі коло кукурудзи показував, а не на мені. Більше б користі було.

Дорінел кидає на стіл кілька монет, вони скочуються на підлогу.

Дорінел. Ось, бери, ішаче ти лінивий, поки даю. І не гаркай більше на пана.

Дорінел виходить з кімнати. Орися опускається на підлогу, збираючи монети.

Микола. О, Господи! Скільки ще ця буржуазна погань буде глумитися над людьми. Коли наш пролетарський народ порве

кайдани, почне лупати скалу несправедливості. Без надії сподіваюся, що врешті комуністи всього світу згуртуються і дадуть відсіч цим капіталістичним ненажерам.

Знову стукають у двері.

Орися. *(зібравши з підлоги монети, притискає їх до грудей)* Хто це ще до нас у пізній час?

Микола. Не знаю.

Входить Мойсей.

Мойсей. Доброго вечора у вашій хаті.

Микола. Та коби ж то добрий.

Мойсей. А що, чоловіче, коли приходять такі поважні гості до твого дому, вечір може бути недобрим?

Микола. І з чим ви завітали до нас?

Мойсей. Прийшов я до вас із гарною новиною... *(до залу)* Для себе. *(до Миколи та Ориси)* Прийшов час платити за позикою. Проценти, панове, проценти.

Орися. *(показує монети)* Та чим ми вам платитимемо ті проценти, коли нам за кукурудзу Дорісел ось чим заплатив. Дрібняками.

Мойсей підходить до Ориси, рахує на її долонях монети, а потім спритно згрібає до своїх рук.

Мойсей. Ну, ось уже маєте, чим платити. Але цього недостатньо. Треба більше.

Микола. Але в нас немає більше.

Мойсей. Ну, тоді ми реквізуємо у вас ось це. *(роздивляється навколо)* Ось це крісло.

Орися. Крісло?

Микола. Крісла я не віддам. Нам навіть не буде на чому сидіти за сніданком.

Мойсей. Нічого, постойш. Стоячи більше до пельки влізе.

Мойсей бере крісло.

Мойсей. Покладу на нього подушку, і там спатиме мій кіт.

Входять Володя, Йосиф і Фелікс. Йосиф і Фелікс розбороняють Миколу та Мойсея.

Орися. Хто ви такі? Звідки ви?

Йосиф. Ми червоноармійці. Щойно перейшли Дністер і почули крик у вашому домі.

Фелікс. Що трапилось?

Микола. Ви червоноармійці? Щойно перейшли?

Микола падає на коліна і цілує ноги визволителям.

Володя. Встань, чоловіче. У нас так не прийнято. У нас усі люди рівні. Ніхто нікому не цілує ноги.

Микола. Дякую вам. Дякую.

Йосиф. Та в нього тут портрет Леніна. Свій чоловік.

Орися. Так. Мій чоловік комуніст. Це правда.

Фелікс. А що трапилося? Що за бійка?

Микола. Це нечесний банкір, який витягує з простого пролетарського люду останні гроші. Прийшов стільця забирати.

Володя. *(доМойсея)* Правда це?

Мойсей. У нас усе згідно з договором. А стільця я не хотів забирати. То вони щось наплутали.

Йосиф. Забираємо його звідси. Якщо він справді обкрадає людей до нитки, навіть стільця в чоловіка забирає, то хай його судить народний суд.

Фелікс. Уже одного заарештовано. Звати Дорісел Капітану. Знайшли цілу скриню з золотими монетами. І як ви тут терпіли цих буржуїв?

Микола. Ми чекали на вас. На вашу допомогу. На чесну і справедливу комуністичну партію.

Володя. Ви дочекалися. Тепер Буковина житиме в щасті й достатку. Виводьте його *(вказуєна Мойсея)*.

Мойсей кладе на стіл монети, і всі четверо чоловіків виходять, залишивши щасливих господарів дому самих.

Завіса.

Юрко Гострий зізнався мені, що коли писав цю п'єску, то йому дуже важко було втриматися, щоб не зробити цей текст саркастичним, знущальним, викривальним, не перетворити кожного героя на блазня. І його легко було зрозуміти: 90-ті — час блазнювання.

Але час уже повертатися на Клокучку, де в затінку виноградного листя сидить 73-річний Павло Бачинський. Ось він надів окуляри, взяв аркуші паперу з текстом, надрукованим на друкарській машинці «Ятрань», і заходився читати.

Я спостерігав за ним. Тіні емоцій змінювались від ледь помітного задоволення до туги. Було помітно, що, читаючи текст, він намагається згадати бачене 53 роки тому, але разом зі спогадами про виставу зринало в думках щось інше. Я б не сказав, що він уважно прочитав текст, але коли закінчив, то стягнув окуляри і впевнено, наче досвідчений літературний критик, промовив: «Цей юнак написав щось дуже схоже на те, що я бачив півстоліття тому, але та вистава була, звісно, не така примітивна. Повір, комуністи добре знали на агітації. Був момент, коли я навіть їм повірив. Та й не дивно, бо їм повірило безліч людей значно освічені-ших і значно розумніших за мене. Ось, наприклад, недавно я дізнався про Миколу Хвильового, який спершу повірив їм, а потім, розчарувавшись, застрелився. А щодо агітації, то совіти навіть залучили Довженка, щоб він зняв документальний фільм про приєднання Буковини до СРСР. Тому ви, молоді, не думайте, що все тоді було так просто. Їхня пропагандистська машина працювала значно краще, ніж двигуни в «Москвичах». У якийсь момент хотілося повірити в утопічну казку, коли всі рівні, всі вдягнені і нагодовані, щасливі, як на агітаційних плакатах. Але все то була облуда».

В тому, що це була облуда, Павел Бачинський переконався в жовтні 1940 року. До його кімнати ввійшов Льолік і тихим сухим

голосом промовив: «Твой отец умер». Павел спустився до майстерні й побачив батька, що лежав горілиць на підлозі. В його тілі стирчав ніж. Клім, побачивши пополотнілого Павела, тихо промовив: «Он на нас напал. Ми толь-ка защіщались». Тоді червоноармієць нахилився, витягнув із плоті ножа, витер його об рукав своєї шинелі і повторив: «Он на нас напал. Он сразу нас не влюбил».

Онанапал, онанапал, онанапал — дзвеніло в голові Павела ще багато часу після тієї трагічної хвилини.

— Он на нас напал, сказали тоді вони. Два здоровенних бугаї, не менших за того, що стояв на площі Унірій, — і це на них буцімто напав мій батько, аж вони мусили братись за ніж? Він міг сказати якесь гостре слівце, але щоб лізти з кулаками...

Його тіло лежало на підлозі, очі були розплющені, і в них я побачив здивування. Він не міг повірити, що це його останні секунди. Він не міг повірити, що ці два гості, яких так чемно прийняли й годували, могли так просто всадити в нього ножа.

Я довго не знав, що трапилося того дня. Минуло кілька місяців, відколи до нас підселили цих двох чоловіків, і ми навіть почали з ними вживатися попри їхні брудні звички. Але ось я стояв над тілом свого батька, а вони мені повторювали: «Он на нас напал».

Скільки снів з цією жахливою фразою було в мене. В одному з них батько вбив Кліма і, стоячи поряд з Льоліком, говорив чистісінькою російською: «Он на нас напал». Я вві сні радів, що вбив він, а не його, що все не так, як я гадав раніше, бо коли збігав сходами до майстерні, то знав, що мало бути навпаки. А потім прокидався.

Мені було трохи соромно за те, що останнім часом я віддалився від батька. Коли з'явилася Дора, мені було не до нього. Я навіть нарікав, що маю сидіти вечорами вдома і пильнувати своїх сестер. Я не хотів втілювати його мрію про

продовження ковальської справи. Він був дуже цим розчарований.

Я довгий час не знав, що сталося того дня. Я навіть не міг точно знати, хто з них убив батька. Припускав, що це був Клім, бо саме він витягнув ножа з тіла, коли я прийшов у майстерню. Пізніше я запитував у них про це, та вони нічого не відповідали. Та й питав я лише раз чи двічі. Що з цих катюг візьмеш? Вони розділили це вбивство на двох, як ділили вуличних повій.

— Народний суд прийняв рішення про конфіскацію майна через замах на вбивство бійців Червоної армії.

— Перепрошую, але як можна конфіскувати майно в померлої людини?

— А де ваше свідоцтво про смерть? Поки немає свідоцтва, ваш батько ще вважається живим і повинен відповідати перед партією і народом за свої вчинки.

— Мій батько винен у тому, що його підступно вбили?

— Його вбили, обороняючись від нападу. А напад на червоноармійця — це терористичний акт.

— Але як ви можете довести, що нападав саме батько, а не навпаки?

— Є свідчення червоноармійців.

— Але вони можуть брехати.

— Та що ви таке кажете? Ці двоє чоловіків довели свою відданість партії при поверненні Буковини у лоно Української Радянської Соціалістичної Республіки. А такі люди не брешуть. Ви, звичайно, можете звернутися до народного суду, але повірте, вам це не допоможе. Тут вам не буржуазний румунський суд. Кому він повірить: червоноармійцям, які визволили Буковину від румунського гніту, чи полякам, цим найбільшим брехунам серед слов'янських народів, які задурманюють люд католицизмом та влаштовують інквізиції? Ваш батько на своїй кузні кував предмети розкоші для румунських та жидівських

багатіїв замість того, щоб працювати на простих людей. Набудували на цих пагорбах, бачте, палаців, а народні маси, ті, що в долинах, мають на вас працювати. Вже так не буде.

Саме такого змісту розмова відбулась у Павела з представником так званого народного суду. Втративши батька, 20-річний Бачинський позбувся ще й рідної домівки та кузні. Добре, хоч речі дозволили вивезти.

Оговтавшись від шоку, Павел задумав помсту. Цю історію він розповів мені майже вночі і вже не мав сил розмовляти далі — надто пізно було. Спустившись з Клокучки, я йшов повз Гарбузову гору і все розмірковував про те, як же саме й кому помстився пан Павло. Невже цей спокійний, меланхолійний чоловік умочив руки в чужу кров? За-пугикала сова, мурашки побігли по шкірі, завалували пси, місяць вибалушив своє жовте око. Вбивця! Невже він убивця? Скількох він убив: Кліма, Льоліка, так званого народного суддю? А може, він вигадав щось вишуканіше? Саме з такими думками я вийшов на вулицю 28 червня, названу так на честь приєднання Буковини до УРСР. Дивно було усвідомлювати, що я повертаюсь додому від людини, яка була свідком тих подій, але ще загадковіше було розмірковувати про помсту. Слід сказати, що пан Павло намагався дотримуватися лінійності у своїй розповіді й майже не стрибав з часу в час. Тому інтрига для мене трималася до останнього вечора.

Я добре пам'ятаю наступний день. Від самісінького ранку я бігав магазинами, щоб витратити свої гроші, поки їх не з'їла інфляція. Але думав я не про закупи, а про помсту. Що ж учинив пан Павло?

У 1993 році на Центральній площі навпроти книгарні «Кобзар» стояв фотограф з дитячим педальним автомобілем, на якому ніхто не катався, бо призначений він був лише для фотографування. А ще там стояв стенд із вовком та зайцем з

мультфільму «Ну, постривай!». На грудях у фотографа висів старенький «Зеніт» — доба «Полароїда» ще не настала, хоч була вже дуже близькою.

Цей сірий і смутний фотограф став для мене символом вмирущої епохи. Я добре пам'ятаю, як у думках передбачив його невідворотне зникнення з Центральної площі. Я відчував, що час пришвидшується, що ми більше не будемо повільно колихатися, мов очерет на вітрі, як це було в часи застою. Мені здається, щось подібне відчував 50 років тому Павел. Війна викривила час і простір, наче фізичне тіло, як це відбувається у загальній теорії відносності Ейнштейна. Те ж саме відбулося у 90-ті...

Можливо, це ті моменти, коли хтось перевертає клепсидру і всі піщинки змішуються. І ті, що колись були нагорі, раптом опиняються знизу. Тільки геополітична клепсидра має в своїй тоненькій талії гострі зубці, які перемелюють піщинки, стираючи їх на порошок.

У мене в кишені була зайва тисяча карбованців, яка за кілька днів буде варта стільки ж, як сьогодні сто, тому я не вагаючись попросив зробити знімок. Звісно, в машинку я влізти не міг, але з вовком і зайцем усе ж сфотографувався. Фотограф, хоч і дивився на мене з підозрою, а проте знімок зробив. Тож тепер я маю два фото з цього місця: одне дитяче, а інше — коли мені вже 23 роки.

24 жовтня 1940 року, четвер

Він теж помер у четвер. А я у четвер народилася. Тепер з мене лишилася хіба половина, а може, й чверть... Тепер я лише напівлюдина. Люди бувають різними. Люди бувають дуже різними. Люди навіть іноді бувають не людьми. Люди іноді вбивають людей. Як це все розуміти? Мій дорогий докторе Лео Шаабан, ви знаєте,

що люди бувають не зовсім людьми? Що деякі люди приходять з п'їтьми.

Мій щоденник був призначений для того, щоб я не забувала. А що робити, коли я хочу забути? В яку шкаралуцу ви сховалися, докторе, від цих варварів? Хтось мені пояснить, з яких брудних п'їхов повилазило це смердюче поріддя? Докторе, це ж не буде зле, якщо я тут напишу, що хотїла би з ними зробити, якби теж носила ножа за поясом.

Знаєте, докторе, найцїкавіше, що я нїчого не змогла б їз ними зробити. Нїчого. Вони ї так мертві. Вони були для мене мертвими навїть тоді, коли прийшли в наш дїм. Це мертва матерїя. А мертва матерїя не може нїчого принести, окрім смертї. Я теж уже мертва матерїя, докторе. З мене бїльш нїчого не лишилось. Я стерлася як олівець. Навїть якщо Бог ї повернеться на дах чернївецького двїрця, то вже не для мене. Я не зможу його угледїти.

Зїбравши усе своє майно ї склавши його на три вантажївки, про якї домовився дїд Омелян, сїм'я Бачинських поїхала на пївнїчний захїд, у рїднї краї Павлових батькїв — у Городенку. Деренчання дизельних двигунїв не могло розїгнати туги ї страху перед майбутнїм. У кабіни до водїїв сїли троє жїнок: мати Павела ї двї його сестри — Анна та Кшистя. Сам же Павел сидїв у кузовї другої вантажївки, де їхали два склянї абажури, якї могли розбитися, тому хлопець притримував їх руками, коли машиною надто трясло.

Вантажили майно дуже швидко, поки не було Кліма ї Льолїка, щоб тї не скомандували щось залишити для себе. Коли червоноармїйцї повернулися в порожнїй дїм, то трохи поматюкались, але не довго, бо червоноармїєць завжди знайде, де б реквізувати буржуйське майно.

Тим часом зеленї води Прута бїгли повз сумний караван їз трьох вантажївок, якї вервечкою тягнулися через мїст. Ось ї

закінчилися Чернівці. Машини повернули наліво, залишивши позаду чернівецькі та садгірські пагорби, їдучи вздовж ріки та цецинського хребта, що випнувся на правобережжі. Дорога була розбита: її понищила спершу румунська, а потім радянська військова техніка. Це був, можливо, останній день пізнього бабиного літа, тому Павел почувався на вантажівці доволі вигідно. Навіть насолоджувався промінням сонця, що висіло над цецинськими лісами, — воно вже не мало сили пекти, а лише позначало свою присутністю ледь відчутним дотиком тепла. Павел лущив грецькі горіхи, і хоч тоненька жовта шкірочка вже не злазила з білої серцевини, як у щойно достиглого горіха — для цього було вже запізно, — та все ж хлопець встиг з'їсти зо два десятки цих осінніх дарів, поки прибули до Городенки. Там уже на них чекала родина.

— Втративши рідну домівку, ми поїхали до Городенки, де нам по батькові лишилась одна невелика хата. Звісно, це був не розкішний чернівецький будинок із санвузлом та ванною кімнатою, а звичайна сільська хата з криницею надворі, невеликою підтрухлою верандою та літньою кухнею. Для матері це не було чимось незвичним, бо вона росла в таких умовах. А от сестри були трохи шоковані, але трималися. Не пригадую, щоб котрась із них вередувала чи плакала — вони попри свій юний вік приймали все як належне.

Наступного дня на подвір'ї зібралося близько двадцяти людей. Це були материні й батькові родичі. Тільки тепер я зрозумів, що то є сила родини. Більшості з цих людей я не знав, але кожен із них був мені чи то кузенком, чи то дядьком. За тиждень хата і подвір'я виблискували. А з весни обіцяли прокласти в будинок каналізацію. Так вийшло, що поряд, перейти через город, жила тітка моєї матері. В їхньому будинку умови були значно кращі, тому сестри ходили туди купатись, і

взагалі вони сильно здружилися, це дуже підтримало нашу сім'ю.

Я ж повернувся до Чернівців і поселився у свого діда Омеляна. Того самого, який колись у Городенці познайомився з моєю бабусею Гертою. Це були батьки моєї матері.

Дід Омелян, як я вже розповідав, займався будівництвом і заробляв дуже непогано. Він навіть мав мотоцикл з коляскою, на якому гасав вулицями міста у чорному шоломі та великих круглих окулярах, наче прибулець із космосу. Такий же шолом, тільки трішки менший і білого кольору, був призначений і для пасажера в колясці — це для бабусі Герти. Вона горнула до своїх грудей кошик із покупками і гримала на діда Омеляна, коли той різко входив у поворот — городина випадала з кошика і котилася на дно коляски до її ніг. Марка мотоцикла була «ВМХ R-12» і, здається, саме цю модель використовували німці під час війни. Тільки в колясці їхала не бабця з кошиком, а солдат з кулеметом.

Отже, з гордістю можу сказати, що мій дід з бабусею були симпатичними старими, які зналися на музиці — бабуся на фортепіано грала вальси Шопена, клавішні варіації на симфонії Шуберта, сонати Шумана і оркестрові вальси Штрауса — усіх композиторів на літеру «Ш».

Дідусь ходив до чоловічого клубу в готелі «Брістоль» на кілька келихів рому та партію преферансу чи скату. Вони удвох їздили відпочивати в Констанцу, Сінаю та Брашов. Одного разу навіть узяли з собою на море мене та Кшистю.

А ще, я ледь не забув про це, вони мали дога. І цей велетенський, наче кінь, собака залазив у коляску мотоцикла і їздив разом з дідом на Прут, на Цецино чи у Валя Кузьмін. Звісно, це виглядало ще кумедніше, ніж коли в колясці їхала бабуся. Цей пес, хоч і був велетнем, страшенно боявся рудого kota Роберта, названого на честь Шумана. Дога ж прозивали

Гулівером — зрозуміло чому. Так ось, коли Роберт з'являвся в хаті, то бідолашний Гульо мусив ховатись у своєму встеленому ганчір'ям кутку.

Ця сімейна ідилія тривала, допоки не прийшла радянська влада. За всіма ознаками дід із бабусею були для комуністів буржуями й капіталістами, гнобителями народних мас. Звісно, комуністів не цікавило, що мій дідусь народився у невеликому селі у хатці на курячих ніжках і все своє майно нажив наполегливою працею. Він був чудовим керівником, збирав найкращих людей, на роботу брав непитущих, платив дуже добре, але й вимагав працювати на совість. До прикладу, попервах дід не брав ковальських виробів мого батька, хоч той був його зятем, тільки тому, що мій тато ще надто мало займався ковальством.

Цеглу будівничий Омелян Панчук замовляв лише на цегельні «Патрія», що її свого часу заснував Маркус Кіслінгер. Мій дід був одним із тих, хто будували Палац Юстиції, або так званий Будинок із левами. Він допомагав саме Кіслінгеру і Коритнянському, а заодно і вчився в них. Ну а кераміку він замовляв на фірмі Леона Шренцеля. Плиточки були такими білими, що здавалося, наче йдеш по велетенській білій шоколадіні. Ванни везли зі Львова та Відня, труби — з Тімішоари. Двері робили майстри з Бере-гомета, що на Сіреті.

Золота доба будівництва була ще за Австрії, але й за Румунії будувалося багато. Тільки у стилі функціоналізму. Взагалі, румунські архітектори хотіли показати, що вони значно модерніші за австрійців, які будували здебільшого у класицистичному стилі з розкішними домішками сецесії. Румуни й справді звели кілька гарних будівель, які, щоправда, не завжди вписувались серед старіших будинків. Але зараз, мабуть, не час на лекції з чернівецької архітектури, тим паче я не є фахівцем.

Я просто хочу тобі сказати, що колись люди вміли жити зі смаком, думали не тільки про зміст, а й про форму. Краса відіграла величезну роль. Потім усе стало пріснішим. Мені здається, що красу за радянських часів хотіли знищити як таку. Щоб усе було практичним. Навіть жінка мала виглядати в першу чергу як будівниця соціалізму, а вже потім як жінка. Але то вже прийшло до нас пізніше.

А тоді, наприкінці осені 40-го, я зайшов до оселі свого діда і не впізнав її. Він познімав картини, кришталеві люстри. З передпокою зникли два дзеркала на повен людський зріст у масивних рамах. З фасаду було стерто напис «Villa Hertha» — зрозуміло, з яких причин. Складалося враження, що мого діда й бабусю обікрали.

Тепер у будинку жила ще одна сім'я — це був грубник з дружиною. Так було безпечніше. Мій дід не хотів, щоб до них підселили когось чужого, як це трапилося з нами. Зайве багатство чи квадратні метри могли стати вироком. Якось за горням кави він похвалився, що свого часу придбав дружині фортепіано, а не рояль: «Гадаю, рояль довелося б теж винести, а ось за фортепіано вони нічого не скажуть». «Я б тобі не дозволила винести рояль», — заперечила бабуся.

Кава, до речі, на той момент у них була добра. Дарма що загалом її запаси в місті уже вичерпалися. Мене здивувало інше: мої дід та бабуся трималися дуже впевнено, і не було помітно, щоб вони переймалися ситуацією. Принаймні зовні. Дід грав із грубником у карти — оскільки чоловічого клубу в «Брістолі» вже не було. Бабуся з дружиною пічника варили яблуново-грушевий джем, за вікнами падав перший сніг, а Роберт у куточку пригорнувся до Гуля — видно, на зиму вони уклали між собою мир.

Якось бабуся помітила, що я сумую зимовими вечорами, і сказала, що я можу запрошувати до них додому ту панянку у

жовтому плащі, з якою вона мене бачила на вулиці тепер уже Ольги Кобилянської. Я не був впевнений, що це найкраща ідея, але, трохи поміркувавши, вирішив, що точно не найгірша. Тож панянка у жовтому плащі, а це була Дора, стала з'являтися у віллі «Герті».

Тепер у домі знову зазвучала німецька — це між собою спілкувалися моя бабуся і Дора. Дід же навчив мене грати у скат, і ми цілу зиму тільки те й робили, що пили каву, змішуючи її з рештками рому, улюбленого дідового напою, і вдихали тютюновий дим відомого адвоката Шмунца, який приходив до нас додому з кубинськими сигарами.

— Докторе Шмунц, а де ж ви берете сигари в такий непростий час? — запитав якимось мій дідусь.

— Майстре Панчук, я зараз соліст і граю в гандшпіль, тому мені не можна припускатися помилок. Тим паче, я можу вийти в сажотруси.

— Ні, у шварц^[8] ми вам вийти не дамо, але, може, через ваші канали можна було б дістати кілька пляшечок рому. Бо ж походить він із тих же країв, звідки й ваші сигари.

— Мої канали з дня на день перекриються. І надто дорого це. Тож хоч я залишуся скоро без сигар, але прямо зараз вийду у шварц.

Шмунц був чи то євреєм, чи то німцем. Цього ніхто не знав. Схоже, що саме він і навчив грати мого діда у скат. Було це до того, як дід збудував йому будинок, чи після — не знаю, але між ними була давня дружба.

Коли приходив грубник, то ми переходили на преферанс, бо в нього можна грати вчотирьох, а для скату було потрібно лише троє. Звісно, зовні ми й справді були ніби якась загниваюча буржуазія, яка цілу зиму гайнує на гру в карти, але під ту пору нам не залишалося нічого іншого. Це був сховок від усього, що

діялося довкола. Треба було пересидіти, обміркувати, що робити далі, побачити, як поведеться радянська влада, і не потрапляти зайвий раз їй на очі. Тому гра в карти була лишень завісою, за якою вели розмови й шукали нових рішень.

До діда час до часу приходили й інші люди. Він приймав їх у своєму кабінеті, але вже без дубового столу для креслень із безліччю ніш та шухляд і без велетенської, на всю стіну мапи Європи. Таку мапу теж було небезпечно тримати, бо тепер батьківщиною була не Європа, а Радянський Союз. Ці напівконспіративні зустрічі завжди цікавили мене. Я не можу нічого стверджувати, але мені постійно здавалося, що була група людей, які хотіли спробувати побороти радянську окупацію або принаймні вирішити питання з приватним підприємництвом у Чернівцях, і що мій дід був серед них.

Ситуація насправду була складною. Десятки поважних підприємців, на яких трималась економіка міста, мали згорнути свою справу або віддати усе державі. Самі ж ці люди щонайбільше могли б претендувати на одну з посад на колишньому своєму підприємстві, але, звісно, не керівну. Бо керівниками призначали лише приїжджих. Совіти думали, що тут, у Румунії, всі неграмотні й далекі. Та насправді все було навпаки. Ті великі директори не вміли навіть унітазами користуватись. Один із таких очолив поштове відділення й наказав позносити цей буржуазний непотріб, а натомість поставити «нормальну людську парашу». Опинившись у Чернівцях, вони не могли натішитися, куди потрапили, а в той же час усе руйнували і перекроювали на свій лад.

11 грудня 1940 року, середа

Перша хуртовина без нього. А ми познайомились у хуртовину. Це було тут, у Городенці. Зовсім близько звідси. Я тягла сумки, вітер мене зносив, сніг понабивався в мої червоні черевички... Що

ж я таке тоді тягла? Я забуваю. Я знову все забуваю. Я навіть його обличчя забуваю. Щоб згадати, дивлюся на Кшистю і впізнаю в ній його. Так, наче вона тільки його дитина, а не наполовину моя. Завтра дівчата йдуть до Ксенії та Любки. Будуть ворожити собі на судженого. А хай би вже прийшов. А особливо для моєї Анни, бо ж цвіте попри нашу скруту, попри нашу втечу. Так, наче не з палаців до сільської хати прийшла, а навпаки.

Десь там мій Павел у Чернівцях шукає своєї долі. Має дівчину. І то нічого, що гебрейка. Добре, що не москалька. «Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями». Чи не правду сказав колись чоловік? В одній з хат тут, у Городенці, я бачила його портрет, вишитий хрестиком, — висів напроти образу з Ісусом. Таки для українців він важить ще більше, ніж Міцкевич для поляків.

Коли вже мова про літературу — сьогодні прочитала в газеті, що чотири роки пройшло по смерті Стефаніка. А я в Чернівцях з цими всіма анексіями і війнами того й не знала. Маю я і про нього спогад. Ось запишу його тут — буде користь і з моїх писань, коли по смерті моїй ніхто не спалить.

Стефанік мав зустріч із моїм батьком Омеляном Панчуком десь року 1910-го, незадовго до війни. Було це в Городенці. Я тоді, ще малою, йшла з уроків, коли побачила батька з якимсь чоловіком. Був він приблизно того ж віку, що й мій тато. Я підбігла до них зі страшенним вереском: «Тату!»

Мені навіть стало незручно, що я так негречно поведилась перед невідомим чоловіком. Але тато мене пригорнув і лагідно сказав: «Це моя донечка. А цей пан — відомий письменник». А я на те, соромно згадати, запитала: «Йоганн Вольфганг Гьоте?». Вони обидва засміялись так, наче я сказала якусь дурницю. Бо я таки сказала дурницю. «Ні, донечко, це Василь Стефанік — український письменник», — сказав тато. І тоді я згадала: «Ой, таж Гьоте вже вмер. Просто, ми зараз вчимо вірш “Erlkonig”». Стефанік, що й далі мені всміхався, промовив: «“Вільшаного короля” вчите? Дуже

гарний вірш». І тут я захотіла показати перед батьком, що таки добре вчуся в школі і що я забула про те, що Гьоте вже не живе, зовсім випадково: «Вірш цей про хлопчика, який побачив вільшаного короля й помер». А Сте-фаник на це відповів: «В мене, дівчинко, є одна схожа новела про батька і його дітей. Але тобі ще рано її читати». Тоді він ще раз лагідно до мене всміхнувся й продовжив розмову з татом. Пам'ятаю, просив, щоб тато якомога більше людей із навколишніх сіл залучав до роботи в Чернівцях. Коли вони прощалися, тато передав йому кілька банкнот. Пізніше я запитала, навіщо він дав письменнику гроші, то він сказав, що це на друк українських букварів, щоб українські діти могли вчити також рідну мову.

Вже пізніше, одруженою, я знайшла в батька вдома «Синю книжечку», яка була видана в Чернівцях. Там я й справді відшукала новелу, про яку говорив Стефаник. І, до речі, одна з дівчаток з цієї новели зуміла уникнути обіймів вільшаного короля.

Отож, витративши неспинні у своєму знеціненні карбованці, я прийшов до пана Павла знову. Він займався доволі дивною справою: чавив виноград. Він босоніж ходив у продовгастій ванні, наступаючи на грона. Міський житель, я ніколи такого не бачив, хоча пізніше пригадався мені Адріано Челентано з фільму «Приборкання норавливого», де героїня божественної Орнелли Муті ніяк не могла закохати у себе впертого італійського селянина. Той так само босим чавив виноград.

Мені здалося, що наприкінці ХХ століття мають існувати сучасніші методи робити вино, на це пан Павло сказав, що так і є, й повів мене до сусіда, який мав спеціальний винний прес. Апарат цей мав форму бочки, в яку клався виноград, а зверху лягала кришка, яка чавила солодкі ягідки, видушуючи сік, і той стікав спеціальним жолобом. Тоді кришку здіймали, діставали жом і викидали його геть, щоб знову покласти досередини

виноград. Метод, звісно, не набагато сучасніший, але менше з тим.

Мене цікавило зовсім інше. Я хотів знати про помсту. Чи текла по руках пана Павла кров батькових убивць, ось як виноградний сік по його ногах. Ми сіли поміж двох велетенських десятилітрових бутлів, і він продовжив розповідь. І повів він мову про віллу «Герту», про довгу зиму на межі 40-го і 41-го (навіть спробував пояснити мені правила гри в скат, та вони виявилися надто складними), про аромат сигар адвоката Шмунца, про смак дідового рому, про високі сніги і ще про бозна-що, але не про те, що мене цікавило — помсту.

Коли я натякнув йому на цю тему, ми випили кілька келихів свіжовичавленого соку, від кисло-солодкого смаку якого я вже почав був п'яніти, хоч там не було й граму алкоголю. Врешті він закінчив розповідь про перші місяці перебування у своїй новій оселі: «Ось так весело і водночас сумно ми відсвяткували католицьке Різдво у дідовому будинку».

— Ось так весело і водночас сумно ми відсвяткували католицьке Різдво у дідовому будинку. До закінчення цього бурхливого року залишилося шість днів.

А щодо помсти, то не було ніякої помсти. Не міг же я вчинити, як ті двоє дикунів. Ну й убив би я їх, хіба стало б мені легше на душі? Точно ні. Врешті-решт, чи хотів убити Гамлет дядька свого, коли дізнався, що той звів зі світу його батька? Звісно, в перші дні закрадалась така думка через величезну несправедливість, якої зазнала наша сім'я. Але я стримав той гнів.

Пізніше я дізнався про долю Кліма і народного судді, що приймав рішення відібрати наш будинок. Клім загинув ще в 41-му під Тернополем, а так званого суддю хтось зарізав у його будинку в Кіровограді за тиждень до початку війни. Дізнався я це від... Ну, це я ще встигну розповісти. А поки на всій цій історії

і на 1940 році можна ставити крапку. Вип'ємо ще по склянці соку і підемо далі. Бо далі, як ти здогадуєшся, все буде ще цікавіше.

8 січня 1941 року, середа

Так уже в нашій сім'ї прийнято, що ми святкуємо обидва Різдва: і католицьке, і православне. Таку традицію започаткував мій батько. Одружившись з моєю мамою, він сказав, що в сім'ї будуть шанувати традиції обох родин. Тому ми співали і польські колядки, й українські, й німецькі. Мій дорогий Лешек був начебто з католицької родини, але сам ставився до Бога як до чогось неосяжного і недосяжного. Бог такий великий і далекий, казав він, що ми не можемо до нього наблизитись навіть з допомогою найкращих ксьондзів. Може, мій любий чоловік після смерті зміг досягнути до нього. Мене ця думка гріє самотніми ночами.

Мій Павел привіз з собою дівчину — Дору. Таке чарівне створіння з очима-вуглинками, і таким же смолисто-чорним волоссям. А ще з чудовими манерами та вихованням. Я бачила, як вони гралися в сніжки попри те, що вже й не діти і попри цей страшний час. Потім вона підійшла до Павела, поправила йому комір на пальті і так ніжно подивилася на нього, що я їй повірила. Я вірю, що вона й море перейде разом з Павелом, якщо доведеться. Дора гебрейка, але це не має значення. Я впевнена, що вона прийме наші традиції так само, як і ми приймемо традиції її родини.

1941 рік 20-річний Павел розпочав із подорожі в Го-роденку. Вранці 4 січня він зайшов по Дору і вже разом з нею збіг у долину до вокзалу. Спершу вони поїхали потягом до Коломиї, а вже звідти — до Городенки. Ця подорож вказує на те, що ці двоє молодих людей вже стали парою. Можливо, навіть думали про одруження. В дорозі Павел, як майбутній чоловік, постійно журився майбутнім, Дора ж розраджувала його тим, що все якось налагодиться, що ці чорні хмари, які нависли над містом,

скоро розвіються. «Твої роздуми тільки отруюють тобі життя», — казала дівчина. «Я знаю, — відказував Павел, — я не хочу більше ніколи думати про політику, про війну, про Гітлера і про Сталіна. Я хочу забути це все. Я хочу жити без цього всього, як колись. Вони вже відібрали у мене батька, відібрали будинок. Я не хочу більше нікого втрачати».

А ще у них було безліч зимових вечорів у верхній мансардній кімнаті, в якій поселили Павела в віллі «Герті». Сама вілла стоїть на сьогоднішній вулиці Федько-вича, яка на той час була майже на околиці міста. Зі своїх вікон молодий Павел бачив засніжений парк, а в недільні ранки — лижників зі спортивного товариства «Драгош Воде», яке вже було розформоване радянською владою, що, втім, не вплинуло на щотижневі лижні прогульки чоловіків і навіть кількох жінок у синіх спортивних костюмах та червоних шапочках. І ніщо інше не оживляло цей чорно-білий, скутий морозом парк, як ці шапочки.

Спершу драгошани застромляли свої лижні палички і самі лижі у сніг і починали розминку, активно розмахуючи руками, наче вітряки. Лідером серед них був перший чемпіон Румунії у лижних перегонах Мірча Тара-шану, який так і не наважився покинути рідні Чернауци попри те, що ті стали Черновцями. Якщо відчинити вікно з Павелової кімнати під час розминки, то можна було почути гучний голос чемпіона Мірчі: «Уно, доу, тре, патру... Уно, доу, тре, патру.»

Та якось Тарашану за цю голосну лічбу ледь не втрапив до в'язниці. А все тому, що одного недільного ранку коханці енкаведиста Попова заманулося сирників з родзинками і вона змусила свого червоного офіцера пішки йти попри парк на ринок. Звісно, родзинок на зимовому ринку він не знайшов, бо такі небачені досі делікатеси дуже вже подобалися дружинам усіляких приїжджих партійців. Зате «уно, доу, тре, патре...» у ранішній тиші він чув аж занадто добре. Та якось Тарашану

зумів від-караскатися від серйозного покарання, а розминку відтак супроводжував вигуками: «Раз, два, трі, чотири, ноги вище, руки шире...»

Свою кімнату в цьому будинку дістала і Дора. Сталося це після того, як несподівано знялася сильна хурделиця і Павелова бабуся запропонувала Дорі залишитися, щоб дорогою додому дівчину не замело. Кімната була на першому поверсі, з вікнами, що виходили у двір і садочок. На білому полотні снігу червоніли цятки незібраної шипшини. Коли Павел увійшов до Дориної кімнати, та лише сказала: «Полю, в тебе чудові дідусь і бабуся. Я б хотіла, щоб в старості ми були такими ж, як вони. Такими сучасними і такими згідними в усьому».

Такими згідними в усьому були й Третій Райх з Радянським Союзом. Вони любесенько проковтнули страву, яку зготували у вересні 1939 року, випльовуючи нестравні кісточки, себто польських офіцерів, ксьондзів, євреїв, українців та інших громадян, які не вписувалися в кліше «Наці» і «Комі». Але, очевидно, шлунок коричневої дробарки працював значно краще від червоної, а все тому, що друга потерпіла від переїдання в 30-х і мала постійне відчуття кістки в горлі через цих живучих і вічно співучих українців. І поки верховний кровожер зі Сходу мучився здуттям живота і постійною ворожбою на картах — кого ж би це ще з найближчих поплічників перемолоти на кремлівську ковбасу — тих, що ось тут поряд сцяють під червоними стінами, чи того, що сховався десь у багатих районах Мехіко, готовий через океан завдати удару скорпіона своєю гострою, вимоченою в крові борідкою... Тож поки сталевий монстр прокладав магістралі терору у своїй «необ'ятній родині», послідовник Цезаря, Олександра Македонського і Наполеона наготував свою коричневу рать до походу на схід.

— В лютому ми продовжили грати в карти. Мій дід Омелян, адвокат Шмунц, я і грубник Олекса, хоч останній грав

найменше, бо тим часом була зима, коли диміли старі напіврозвалені печі й пічник мусив щось із тим робити. Ввечері він повертався додому й бурчав: «Чому я маю бігати й рихтувати ті печі, які ставив не я, а шахраї, у яких руки з дерева. Ви мені поясніть, як пічка, поставлена три роки тому, може чадіти... Це як же треба її було робити?» Тільки після горняти доброї кави Олекса заспокоювався і приєднувався до нашої буржуйської забави.

В один з таких вечорів Шмунц заговорив про можливе наближення війни.

— Мої джерела повідомили мені, що скоро може розпочатись війна.

— Це які такі джерела? Шлянґемунде Тодоріка Купрій-чук? — підштрикнув Шмунца дід Омелян, і всі за столом засміялися.

— А ви з Тодоріки не дуже і смійтеся. Завдяки її відмінному зору і чудовій пам'яті я виграв одну дуже важливу справу. Вона чудовий інформатор.

— Коли нічого не вигадує, — пробурмотів Олекса.

— Треба просто вміти відсіювати зерно від полови.

— Чи це не ті джерела, які досі не можуть прислати нам рому і кави?

— І навіть моїх сигар, панове. Це дуже надійні джерела. Не місцеві.

— Шмунце, ви ж розумієте, що про такі речі знають лише дві особи: ті, які смикають за нитки.

— Так ось кінчики цих ниток якраз і повідомляють. І то кінчики не надто далекі, а такі, що зовсім близько до пальців.

— Хочеш сказати, що якийсь бистрий чернівецький хлоп встиг наблизитись до одного з двох тіл.

— Не зовсім чернівецький. Але війні бути.

— Так вона вже йде. На заході.

— На західному фронті без змін. Але скоро з'явиться ще й східний.

— Чортяка фюрер піде на Сталіна?

— Піде. Так кажуть мої джерела.

— То це і є наш шанс.

— Який ще шанс?

— Вилізти з цього лайна, — у діда Омеляна аж засвітилися очі. — Вигнати большевікулів.

— Вам подобається Гітлер? — запитав Шмунц.

— Огі! Шляк би трафив того Гітлера. Але він принаймні не забороняє заробляти чесним людям гроші.

— Це би було добре, — залепетав Олекса. — Ось я прийшов до одного помешкання, замазав велетенську щілину, крізь яку долоня проходила, розпалив пічку, перевірів, чи не чадить, а той москаль і не думає мені платити. Каже, що він красноармеец і йому від держави положено.

— Все їм зараз положено. І курви, і молоко зі сметанкою, і шовкові подушечки з крамниці Фейхеля.

— Колишньої крамниці Фейхеля, — зауважив Шмунц.

— Я там колись Дорі купив штучну квітку маку, — вперше випало долучитися до розмови й мені.

— Фейхель уже в Америці. Втік до Чилі, а потім переїхав до Монтевідео, де відкрив крамничку з дріб'язком для жінок «Донна Белла». Торгівля йде не так добре, як у Чернівцях, але Фейхель не нарікає.

— Це знову повідомили іноземні джерела?

— Ні. Цього разу інформація від Тодоріки Купрійчук.

Вперше за багато років весна в Чернівцях була така безрадісна. Економіка міста зруйнована, приватних підприємців позаганяли в підпілля або в пролетарські спілки. Більше нікому не дозволялося працювати на себе і свою сім'ю, а тільки на верховного вождя. Усі Чернівці позаліплювали темно-

червоними плакатами з агітаційними написами: «Відтепер всі ми служимо народу», «Соціалізм зробить із тебе людину», «Сталін не стоїть склавши руки, і ти не стій — будуй світле комуністичне майбутнє».

Правду кажучи, задністрянські прибульці ставились до місцевих наче до мавпочок, яких треба всього вчити заново. Їх страшенно дратувало, що ніхто тут не знав російської, що ніхто не звеличував Сталіна й комунізм. Їх обурювало, що до них ставились як до рівних, а не як до обраних Жовтневою революцією встановити новий найдосконаліший у світі лад. Деякі особливо щирі комуністи були впевнені, що носити фуфайки краще, ніж пальта, і пахнути перегаром пристойніше, ніж колон-ською водою. Від таких дивних правил для міста, яке отримало магдебурзьке право ще у XV столітті, де торгувати вчилися ледь не з пелюшок, а основи маркетингу без усіляких дипломів знали навіть продавці перегною, в його мешканців не тільки лізли очі на лоба, а й тікали серця у п'яти.

Павел і Дора, як і торік, утікали від втомленого зимою й новими правилами гри міста в якісь далекі закапелки, де можна було б розчинитись у просторі й часі й бодай на кілька годин опинитися в такій, як виявилось, рідній для них Румунії 30-х років. Будз, що його робив вуйко Федір з дружиною Домкою з-під Цецино, був таким же смачним, як минулої, ще румунської весни, чи навіть ще за матінки Австрії, коли ці двоє стареньких ще тільки побрались. Краєвид міста, що колись заснувалось на лівому боці Прута, а потім з якоюсь дивною впертістю видерлось на правобережні пагорби, за один рік теж не змінився. Навіть конюшня, де тримав своїх коней Лендер-Коцик, ще працювала. Коли Павел запитав у господаря конюшні, чи не боїться він, що радянська влада реквізує коней, той відповів: «Чи я сі бою? Мо! Та я й не перед такими бусурманами тримав свої сподні сухими. Вони ще чернівецького добра си не

впхали до брифтахів^[9], то сюди, на Цецино, поки далеко червоному панству сі дерти. Але як прийдут, то ми тут їх чекаємо зі щиров душев — з пістолями й гверами. Бітте шон^[10], панове большевікули. А тоді тільки гайда через ліс попрі Спаську аж до Вашківців, а там — у гори. Най там спробуют коня реквізувати».

Того ж дня Павел і Дора з'явилися на вузькій буковій алеї, що бігла хребтом від руїн фортеці, а тепер від телевежі, вглиб лісу. Можливо, саме в той день ці двоє молодих людей почувалися найщасливішими за весь час знайомства. Своє щастя вони закарбували на одному з дерев, зробивши напис «Pawel + Dora 1941».

Саме про цей напис казав мені пан Павло, коли ми з ним познайомилися. «Там на алеї є одне дерево, на якому є мій напис. Зроблений він у 1941 році. Історія, яку я хочу тобі розповісти, починається ще тоді. Навіть ще раніше: від 1935-го...» — розповідав мені старий чоловік, що сидів на зламаному вітром дереві.

Трохи пізніше я піднявся на ту алею і спробував знайти той напис. Не тому, що я сумнівався у словах пана Павла, просто було цікаво знайти їх підтвердження, тим паче гуляв я на Цецино регулярно. Написів було багато, але здебільшого з 70-х чи 80-х років висічених уже кирилицею, а не латинкою. Тоненькі міліметрові смужки літер за роки розлізлися по дереву, яке з роками ширшало, наче наш Всесвіт, і чим давніші були написи, тим важче було розібрати, що колись викарбовано на корі.

Та все ж я знайшов їхній бук. На широкому стовбурі був понад десяток загоєних ран, які дерево дістало понад півстоліття тому від руки юного Павела Бачинського. Найлегше було впізнати ім'я саме Павела за літерами «w» і «ł», усі ж інші

літери перетворилися на величезні кола, а рік став більше схожим на «1001», ніж на «1941». Коли я уважніше приглянувся імені Дори, то таки помітив обриси літер «D» та «Г».

Про те, що саме в той день Павел та Дора почувалися найбільш щасливими, свідчив скоріше не напис, а прагнення пана Павла повертатися на це місце. Бо навіть у свої 73 роки він приїхав до Цецино, піднявся в ліс і знайшов алею.

Коли я спускався звідти, то думав про скоромину-щість людини. Скільки людей залишили свої написи на тих деревах, а скількох уже й немає на світі. А буки все ростуть, тягнуться до хмар, які на цій 500-метровій горі здаються, зовсім близькими. А ще п'ють соки землі і граються у свою улюблену гру — фотосинтез. І так буде ще дуже довго, якщо якийсь бовдур не здогадається цей ліс попиляти. Та, певно, ще не одного очільника міста і всієї Буковини покладуть у труни, поки цей ліс гоїдатиме своїми кронами і напуватиме киснем загазовані Чернівці.

Ось під'їхав автобус із номером «4». Вправні пенсіонерки з торбами, з яких виглядають квіти бузку, заскакують у розчинені двері, щоб мов на санчатах спуститися з цецинської гори аж до костелу Серця Ісуса й до парку, біля якого жив колись Павел Бачинський.

— Про можливий напад німців на совітів у Чернівцях весною 41-го вже знали багато хто, у тому числі й Тодоріка Купрійчук, і навіть пам'ятник Леніну, який, неймовірна річ, зігував відвідувачам театру.

Саме під цим пам'ятником, якому не судилося простояти й року, ми з Тодорікою випадково перетнулись. Дивним чином ні час, ні політичні перипетії не вплинули на жвавість Шлянґемунде і її яскраву зовнішність. Не збагну, як їй вдавалося стежити непомітно, коли вона завжди одягалася, наче папуга.

Купрійчучка розпочала нашу розмову з компліментів:

— Я тебе, Павеле, ледве впізнала. Ти так змужнів, такий файний кавалер зробивсі.

— Та що ви! То тільки так здається.

— Тобі вже можна сі женити.

— Ще не можна. Не пройшло ще року, як батька нема.

— Так. Це правда. Вибач. Це, певне, того ти став таким дорослим, — тут вона влучила в самісіньке око. Бо й справді, моє дитинство закінчилося в мить батькової загибелі. — Але годі про сумне. Твій батько був золотим чоловіком. Най тішитсі там на небі, що має такого сина. Краще розкажи, як твоя мама.

— Пані Тодоріко, таж коли я вам розповім, то половина міста про те знатиме!

— Ні. Твоя мати для мене — святе, наче свята Мануела. Ми ж були подругами. Як там амантул^[11] твоєї Христі?

— Який ще амантул?

— Та що ти стидаєшсі, Павеле? Боїшсі повісти старій Тодоріці? А в мене ж тут в Чернівцях уже більше нікого й нема. Лендер-Коцик з жінкою втік аж до Атенів. Фейхель продає шовкові хусточки і майточки в Монтевідео. То аж у Парагваї.

— В Уругваї...

— Яка різниця? В країні папагалів, метисок і крокодилів. Мігаї втекли до Радауц, Петреску зі своїми чотирма фетіцями^[12] поїхали до Яс, і там нарешті в них народивсі син. Дуже багатьох росіяни повивозили на схід. Що там з ними — не знаю. Доктор Лео Шаабан зараз живе в Нью-Йорку і лікує — знаєш кого? Скарлет О'Гару!

— Це неможливо: Скарлет О'Гара — вигаданий персонаж.

— Та ясно, що вигаданий. Я про ту актрису. У неї після фільму сі закохало стіко чоловіків, що вона мусе заспокоювати нерви. От доктор і проводить для неї консультації. Як колись для твоєї мами.

— Все ви знаєте.

— А ще ти мусиш знати, що буде війна.

— Война?

— Война, Павеле. Чи ти, мо, гет сліпий? Фюрер готуєсі атакувати Совецький Союз!

— Розумієш, мій друже, з цим початком війни щось таки недобре. Якщо навіть Тодоріка Купрійчук, яку більше цікавило, хто в Чернівцях з ким спить, а хто з ким п'є, знала, що невдовзі буде війна, то як про це міг не знати Сталін? Я дуже довго про це думав. П'ятдесят років думав. І знаєш, що я думаю: він усе знав. Він не міг не знати. Коли навіть різеншнауцери й ердельтер'єри на прогулянках у чернівецькому парку в один голос з господарями перемовлялися про близьку війну, то цей вусатий тарган, який ворога відчував за кілометри, точно мав знати. І знаєш, що я думаю? Ти, певно, скажеш, що то старечий маразм. Може, я справді вже маразматик, але не в цьому питанні. Я думаю, Сталін міг усе зупинити ще на кордоні.

Але чи говорили б ми зараз про «Велику вітчизняну війну»? Вона могла стати такою тільки завдяки крові. Завдяки рікам крові. І що більше пролито крові, то величніша перемога, то величніший Сталін. Він навмисне пустив їх сюди. Бо якби не було цієї перемоги, цієї війни, то Радянський Союз могло б розірвати зсередини. Не міг же Сталін вічно тримати людей голодом і репресіями. А так кожна радянська людина почувалася причетною до великої перемоги. І якби хтось хотів підняти руку на Радянський Союз, це було б як розрити могилу померлого на війні родича чи сусіда. Сталін без жодних труднощів втримав Москву, навіть не збираючись покидати її. З такою ж легкістю він міг би втримати і Київ, і Брест, і будь-яке інше місто. Він міг пустити німців аж до Уралу, щоб і там потім відчули велич перемоги, якби не назва теперішнього Волгограда. Тоді це був Сталінград, і Сталіну було принципово, щоб німці не взяли

місто, назване на його честь. Розумієш, цією великою війною Сталін начебто хотів купити індульгенцію для комунізму в решти світу. 25 мільйонів життів, відданих за перемогу над фашизмом, мали б заткнути рот усім во-рогам. Йому вдалося поєднати країну-жертву з країною-переможцем. Ця невинна жертва була згвалтована, а потім, піднявшись з колін, сама ж відлупцювала гвалтівника й привела його до відділку міліції.

Думки Павла Бачинського про початок війни і про стратега Сталіна вкотре довели мені, що це дуже незвичайний екземпляр. Він належить до того рідкісного типу людей, які можуть продукувати власні думки, ідеї, робити самостійні висновки, а не споживати інформаційну яєчню, гарно засмажену в теле— чи радіоприймачах. Він, звісно, міг помилятися у своїх судженнях, але ці помилки були його власними, ніким не нав'язаними. Він був вільним настільки, наскільки це можливо у світі, що стискає нас своїм інформаційним валом до розмірів ін-фузорії-туфельки.

Коли стаються якісь надзвичайні події, то кожен пам'ятає не тільки те, що сталося, а й те, як саме дізнався про це і що робив у той час. Так я добре запам'ятав день, коли було проголошено незалежність України, а разом з ним — біганину по всіх Чернівцях: мені конче треба було знайти намет, бо наступного дня ми з друзями мали їхати в гори. А вже дня Чорнобильської катастрофи я не пам'ятаю, бо про неї по телебаченню повідомили як про щось буденне, несуттєве, чого не варто боятись. Та й сталося це аж за кілька днів після вибуху. Кожен американець знає, що робив 11 вересня 2001 року, коли впали вежі-близнюки, і кожен британець пам'ятає своє 31 серпня 1997 року, коли в Парижі загинула принцеса Діана.

Я запитав у пана Павла, який день пам'ятає він: 28 червня 1940 року, коли Чернівці відійшли до Радянського Союзу, чи більше 22 червня 1941, коли голос Левітана сповістив про напад

німців на СРСР Пан Павло зізнався, що пам'ятає добре обидва дні. Перший він провів біля вікна будинку на площі Герей, спостерігаючи, як у місто в'їжджають представники нової влади, а другий пам'ятав ще краще.

— Я йшов на побачення з Дорою, коли почув голос із гучномовця, який повісили на одному зі стовпів у парку. Голос повідомив про початок війни. «Що, знову?» — подумалось мені, і не було жодної тривоги. Щороку хтось комусь оголошував війну, і це трішки притуплювало відчуття страху. Більше того, ми всі чекали цієї війни. А мій дід Омелян покладав на неї великі сподівання, бо це був шанс позбутися радянської влади.

Ми навіть не мріяли, що позбудемося її так швидко і так легко, бо за лічені дні вся міська влада покинула свої кабінети і втекла за Дністер. У місті зчинилася метушня. Частина військових уже від'їхала, інша — прикривала тили. Румуни ж готували свій наступ аж через тиждень. Дід Омелян, коли я прийшов додому, приніс мені документи на будинок, що на площі Герей, — це означало, що він знову стає моїм. Але я не поспішав повертатися додому, бо там ще могли лишатися розлючені й озброєні Клім та Льолік.

У місті, в якому вже не було ні мера, ні губернатора, раптом з'явилися кава і молдовські вина. Виявилось, що все це лежало на якихось складах і призначалось для партійців. Чернівчани, зрозумівши, що совітам кінець, почали шукати своє реквізоване майно. І хоч були всі можливості зайнятися мародерством, кожен шукав лише те, що кілька місяців тому втратив: тітчин гарнітур на 12 осіб, як у Ільфа й Петрова, чи телефонний апарат. Звісно, серед цього гармидеру траплялись і крадіжки, але загалом тиждень без червоноармійців минув краще, ніж попередній рік із ними.

Але найцікавіше відбувалося в будинку діда Омеляна та ще в кількох підприємців і громадських лідерів. Мова йшла про

незалежність Північної Буковини, створення власного уряду й парламенту. Не знаю, чи хтось вважав, що Північна Буковина справді мала би стати повноцінною самостійною державою, бо, наприклад, мій дід був упевнений, що це лише тимчасово, поки завершиться війна, а там, у мирний час, буде видно, до кого приєднуватись.

Найбільш проблемним питанням було військове, адже в нас зовсім не було зброї. А та, що була, лишалась під контролем червоноармійців. Тим часом уже велися неформальні перемовини про підтримку з урядами Франції та Великобританії, які відповідали, що дипломатично вони Буковину підтримати можуть, але більше ніяк. Звісно, головною людиною, яка могла допомогти Північній Буковині уникнути війни, був Адольф Гітлер, тож йому написали листа від Республіки Північна Буковина, що її владні інституції розмістились у кількох чернівецьких садибах. Для фюрера була вигадана спеціальна полапка: пропонувалося зробити Північну Буковину такою собі Швейцарією, через яку можна було б вести фінансові операції, наприклад, торгувати з ворогами — США чи СРСР.

Дискутувалося і мовне питання. У цій країні мало бути чотири державні мови: українська, румунська, німецька та ідиш, але в останній момент було вирішено, що якщо ми зробимо ідиш державною мовою, то Гітлер нас просто розчавить. Тож мов лишилося три. Я не знаю, чи хтось встиг надіслати листа Гітлеру, але вже за кілька днів у місто ввійшли румуни і мрія про вільне від війни місто Чернівці канула в Прут.

Дід Омелян у наступні роки кілька разів казав мені, що якби вони мали ще бодай тиждень, то й справді створили б державу. Хто мав очолити уряд і стати президентом, можу лише здогадуватись, але я так відчуваю, що на той момент самих ініціаторів це цікавило найменше — вони просто хотіли

врятувати рідне місто. Можу хіба припускати, що першим кандидатом на пост президента був Володимир Залозецький, бо він мав безмежний авторитет і група порятунку Буковини чекала на його приїзд з Бухареста.

Бабуся Герта, німкеня з походження, навпаки дивувалася збудженню і радості діда Омеляна, коли той дізнався про початок війни. Вона ненавиділа Гітлера, бо він, мовляв, псує репутацію німецького народу. Хоча тоді мало хто сприймав Гітлера саме так, а скоріше навпаки. Як вона могла передбачити цей крах і цей майбутній сором для цілої німецької нації, мені важко сказати. Тим паче, бабуся, попри своє виховання, не дуже тямилу у справах політичних. Та Гітлера вона не терпіла як ніхто. Може, то було на якому підсвідомому рівні. Вони через це з дідом гаркалися, наче кіт Роберт із псом Гульом. «Може, ти вже й до партії вступив?» — кричала бабуся. «Жінко, що ти сі вчепила? Я ні в якій не партії», — відмагався дідусь. «А як же цей твій адвокат Шмунц?» — «Та що ти сі вчепила до того Шмунца? Він взагалі, може, гебрей». — «Та такі хитрі, як цей твій Шмунц, гебреї вже давно спакували торби і втекли до Америки». — «О, Боже, нащо я сі женив з німкенею? Мав би жінку українку, то та б не лізла не в своє діло». Звісно, дід мій так лише з пересердя казав, бо бабусю Герту він дуже любив.

Минув рік з лишком, і на Північну Буковину повернулися румуни. Але то були вже не ті румуни, яких пам'ятало місто. Ці одразу показали своє нове звіряче лице, вдаючись до ще жахливіших за радянські методів: за лічені дні розстріляли кількасот євреїв і спалили Темпль. Радянська влада залишила багато диверсійних партизанських груп, але їх усіх швидко викрито і знищено — далася взнаки ненависть місцевого населення до совітів.

Такою постала перед чернівчанами нова Румунія — Румунія генерала Антонеску. Ніхто не міг повірити, що за один рік

стануться такі кардинальні зміни, навіть євреї не очікували, що румунська влада так змінить своє ставлення. Вже скоро розпочнеться будівництво стіни довкола чернівецького гетто.

— Ми не думали, що все буде так жахливо. Мені соромно зізнатися перед тобою, перед собою, перед усіма тими людьми, які загинули того жахливого липня, але я чекав на цю війну, на повернення румунів. Бо коли ти чуєш про нацистські звірства десь там, у Польщі чи Чехії, то не усвідомлюєш, яке зло несе ця війна, ця расистська пропаганда. На тлі майже механічних убивств, які чинили румунські нацисти, червоноармійці виглядали як невинне плем'я дикунів, які хоч і живуть за своїми дикунськими законами, але принаймні не винищують відкрито, до пня. Совіти багато пили, а там де пили — сцяти, а там де сцяти, то зчиняли бійки, крали, ну і часом пускали кров для свого червоного ідола.

Дід Омелян також був ні в сих ні в тих. З одного боку, можна було відновити приватну будівельну справу, але з іншого боку, що він будуватиме: концентраційні табори чи стіни для гетто?

Вілла «Герта» стояла у гробовій тиші. Не радувала і можливість дістати добру каву чи латиноамериканський ром. Сім'я мого діда була не з тих, хто балюватиме, коли в річку скидають трупи сотень невинно розстріляних людей. І хоч у віллу «Герту» й далі приходив адвокат Шмунц, грати в скат не хотілося. Нам здавалося, що наша гра уже програна.

10 липня, 1941 року, четвер

А тепер уся Городенка повниться розмовами про вибух на заліщицькому мості, який здійснили комуністи. Я кілька днів боялася про це писати, бо не хотіла вірити, думала, що, може, вигадки. Але вибух був такий сильний, що його чули аж тут, у Городенці. Докторе Шаабане, я не знаю, як про це писати. В понеділок о третій годині дня сім вагонів, напханих людьми, які

начебто були ворогами комуністичної партії, вивезли на заліщицький міст. І підірвали. Міст розвалився, вагони попадали в річку. Кажуть, що ті, хто вижив після падіння, зварились у воді, яка нагрілася від розжареного двигуна тепловоза. Я не знаю, скільки у вагонах було людей. Кажуть, що близько тисячі.

У вагонах не було фашистів. Там були поляки, українці і євреї. Вже люди рознесли, що серед загиблих є кілька людей з Городенки, із Серафин-ців, священник із Ясенева-Пільного, двоє молодих дівчат із Русова, а ще зі Снятина, з Коломиї, з Гвіздця, із Чорткова та Тлустого, із Заліщиків та Заставни.

— У цій Заліщицькій трагедії загинув рідний брат мого батька — Микола Бачинський. Наша родина дізналася про це аж за два тижні. Він жив у Серафинцях і ніколи не цікавився політикою. Тож, як бачиш, обидва брати Бачинські загинули від комуністів. Хоч я про це все не знав, бо в той самий день, 7 липня, в Чернівцях, також на річці, відбувалася подібна трагедія: нацисти, які увійшли в місто, показово розстріляли перших кількасот євреїв. А тіла поскидали у Прут.

14 липня 1941 року, понеділок

Може, Господь хоче зробити з мене поліглота? Крім моїх рідних німецької та української, я мусила вивчити й польську, бо мала чоловіка поляка і прожила все своє дитинство серед поляків Городенки. Потім я втрапила до Чернівців, де хоч-не-хоч, а треба було вивчити ще й румунську та ідиш. Потім прийшли москалі, і я хоч би й не хтіла, але вивчила кілька слів московських. Тепер гейби мушу вчити мадярську, бо зайняли Городенку мадярські війська.

Але що ж то за мова у них така? Мені цікаво зазирнути їм у рот і побачити, що там всередині, щоб дізнатися, як вони вміють видобувати такі звуки. Я чула всілякі чужі мови в Чернівцях: і чеську, і вірменську, і турецьку, й італійську, і, звичайно,

французьку, але такої дивної не чула. Я вже стара. Я вже не маю пам'яті вчити нові мови. Я забуваю й ті, які знала змалку.

Іноді мені здається, що десь поряд стоїть вавилонська вежа і люди стали глухоніми вавилонянами, не здатними почути інших. А коли люди не здатні чути, вони хапаються за зброю. Вони готові вбити через своє нерозуміння. Вони вбивають, бо не розуміють. Бо глухі і сліпі. Як ці виродки комуністи убили мого чоловіка, бо той був заможний і вмів працювати і для щастя йому не потрібно було носити військовий мундир та зброю. Вони ненавидять нас, бо ми щасливі.

У цьому вже мертвому, як казав мені пан Павло, місті все набуло ще похмуріших барв. І нехай простять мені інші міста, які постраждали під час Другої світової значно більше за Чернівці, а особливо Луцьк, Тернопіль та багато-багато інших, і на тлі яких тління міста на Пруті виглядає як доволі комфортне життя, — але тут мова не про архітектурні пам'ятки, які в Чернівцях майже не постраждали, а про висмоктану душу.

Бо чи ж зберегло це місто душу, коли одні його мешканці дозволили окупантам вчинити так з їхніми сусідами. І показовою тут є невеличка країна Данія, громадяни якої наступного дня після наказу всім євреям пришити на одяг зірку Давида, попришивали її собі кожен. Чому в цьому «толерантному» місті кожен наступного дня після приходу румунів не став євреєм, як у Копенгагені?

Всяке зло на планеті твориться за мовчазної згоди так званої нейтральної частини. Позиція «моя хата скраю» властива не лише українцям, а й кожній людині загалом. Можливо, ми просто зуміли помітити це в собі. Можливо, просто найбільше від цього постраждали. Проблема людини в тому, що вона не здатна помічати зла. Вона готова заплющити очі, заховати голову в пісок, аби тільки це зло оминуло і не зачепило її.

Людина готова обходити зло десятою дорогою, допоки воно не вгризеться їй в шию. І лише в цю мить вона помічає його й по-буковинському каже: «Шляк би трафив, чому цей світ такий злий?»

Вчасне виявлення і усвідомлення зла — ось шлях до більш гармонійного життя. Але цей шлях суперечить людській істоті, бо вона попри все оптимістична. Людина не хоче думати про зло. Цим диявол і користується. Ми ж не можемо постійно думати про те, що наші чиновники нас обкрадають, що нам продають неякісні продукти, що телебачення насаджує культуру лю-дей-шлунків, що в психлікарнях знущаються над хворими, а у дитячих будинках — над дітьми.

А в той час не могли постійно думати про вбивства євреїв чи про абсурдність нацистської ідеології. Нацисти десь там собі були так само, як зараз десь там є нар-каторговці, педофіли чи покинуті собаки. Зло собі десь там існує, але в нас удома тепло, гарячий чай і по телевізору показують концерт. А нацисти з євреями най мастять собі голови: ми в ці брудні справи не ліземо. Ми чесні, добропорядні громадяни.

За кілька тижнів після повернення румунів сім'я Кап-манів переїхала в будинок на площі Герей, де раніше жила родина Бачинських.

— Де б я собі уявляв у той спекотний день 1935-го, що пройде шість років і пані з панянкою, яких я бачив на неприступному балконі, поселяться в нашому будинку на площі Герей. Родина Капманів була змушена переховуватись, і наш будинок ідеально до цього надавався. Батько Дори дуже довго не міг зважитись, боявся, що хтось їх викаже, але врешті погодився, бо й виходу насправді не було. Усіх інших євреїв загнали до гетто. Іронія долі: їхній будинок стояв на самісінькому кордоні відгородженої зони, але якраз по той бік.

Ми вирізали замість одного з вікон двері й так зробили чорний хід у батькову майстерню. Там у стіні була добре захована ніша, куди могло спокійно вміститись і перечекати якусь часину троє людей. Раніше через це вікно мама або сестри передавали батькові обід, коли він мав дуже багато роботи і не хотів брудним заходити до хати. В крайньому разі з майстерні можна було б вибратись і втекти попри колишню броварню Гьобеля до невеличкого парку, що на пагорбі під університетом.

Дарма, що ми з Дорою жили тепер під одним дахом, я не міг почуватися щасливим. Було відчуття, що нам підрізали крила, бо найвільніше і найщасливіше ми почувалися не в рідному місті, а за його межами, блу-каючи садами Роші та Клокучки чи гуляючи просторими запрутськими полями межі босих, вбраних у вишиванки селян.

Разом з нами жила Кшистя, яка повернулася до Чернівців з Городенки. Мати ж з Анною залишились під німецькою окупацією. Так ми змогли пережити другу половину 1941 року.

Мені довелося зайнятися ковальською справою, про що мріяв мій батько. Допомогали колишні батькові робітники Флорін і Олешко. Флорін був майстром своєї справи незгірше за тата. Олешко ж відзначався грубою силою, хоч і грав в українському народному театрі: спочатку лише незграбних велетнів чи бовдурів, а пізніше, попри дебелу будову, — навіть головні драматичні ролі. Але то все було, звісно, ще за тих перших, добріших румунів. Ці ж уже не визнавали ніякої іншої культури, окрім румунської, і лише німецьку терпіли, зціпивши зуби.

Присутність Олешка додавала нам впевненості, що сім'ю Капманів не вистежать, бо він насправду мав кремезний вигляд, тож навіть озброєні до зубів нацисти боялися мати з ним справу.

Іншу думку мав Аріель Капман. Він був певен, що хоча б один із чотирьох ротів таки розплеще язиком про те, що в домі під

дубом на площі Герей переховується єврейська сім'я. Дорин батько був не дуже легкої вдачі, бурчав, розмахував руками, аж доки я не запропонував йому, щоб він застрелив обох робітників. «Це єдиний спосіб знати напевне, що вони не здадуть вас румунам. Якщо я тепер вижену їх з роботи, ви думаете, вони забудуть, що в цьому будинку живуть євреї? Тому це єдиний спосіб. Якщо треба, я роздобуду вам зброю». Аріель клекотав, наче чайник, аж доки не вибухнув: «Думаєш, я можу бути вбивцею. Що ми, євреї, такі самі, як нацистська наволоч?» Тоді він ураз заспокоївся, перепросив і додав, що вони справді не мають вибору.

Роботи у Павела, Флоріна та Олешка було багато. Насамперед, військові замовлення — різні дрібні металеві деталі для ремонту військової техніки, гвинтівок, гармат тощо. Самі ковалі могли тільки домислювати, до чого ті чи інші деталі. Насправді кузня потребувала більшої кількості рук, але Павел боявся довіряти таємницю Капманів стороннім.

Якось у майстерню спустився Аріель. Від постійного перебування в закритому приміщенні він змарнів. Холеричний характер не давав Дориному батькові всидіти на місці. Все життя Капман був у русі: подорожі Європою, замовлення нових ювелірних виробів та відвідування виставок. І ось цей невисокий чоловік з надлишком енергії спустився в майстерню:

— Я більше так не можу. Я буду вам допомагати.

— Пане Капман, ви знаєте, що ми тут робимо? — запитав Павел.

— Ми куємо деталі для зброї, якою можуть убивати євреїв, — першим відповів Флорін.

— Таж не треба казати, що то тільки по нас прийшли. Вони прийшли по всіх інакших. Ти думаєш, Флорі-не, що вони румунів не будуть чіпати? І румунів також, коли вони перестануть бути потрібні. Бо румуни теж не дуже схожі на

істинних арійців. Такі потвори не можуть наїстися: спершу вони знищать нас, євреїв, потім перейдуть до слов'ян, потім до тих, хто пише лівою рукою, хто вірить в Ісуса Христа, хто танцює вальс, хто має неправильну будову тіла, хто носить червоне...

— Але ж ми не можемо кинути роботу.

— А ви й не кидайте... — Капман діловито заходив по майстерні. — А що це ви деталі не виливаєте, а куєте?

— Що замовляють, те й робимо.

— І у вас, звичайно, немає давача температури. Я, звісно, ювелір, а не військовий інженер, але те, що ви тут робите, — лайно. Якщо ці деталі робити не на заводах, а по кузнях, то румунське військо далеко не дійде. Тому я до вас приєднуюся. Немає нічого кращого, ніж виготовляти для нацистів лайно, яке вибухатиме їм в руках.

Під ту пору в Чернівцях точилася ще одна битва: між мером міста Траяном Поповичем і генералом Калоте-ску, який був призначений губернатором Буковини. Колишній адвокат Попович намагався будь-що вберегти від вивезення з міста якомога більше єврейського населення. А вивозити їх мали за Дністер, у Трансністрію, де на них чекали так звані табори праці, а насправді — табори смерті.

Спершу Поповичу вдалося вберегти від вивезення 2000 людей, але це було дуже небагато, і він далі наполягав, що євреї мають залишатися в місті. За таку любов до юдеїв (хоча тут ідеться не про любов до окремого народу, а про людську совість), його в Чернівцях прозивали Юдовітулом, а євреїв — народом Траяна.

Врешті-решт примар міста почав вимагати у губернатора, щоб той дозволив залишитися в місті 20000 євреям, на що Калотеску відповів відмовою. Ходить така легенда, що Попович навмисне відімкнув від електрики будинок губернатора, повідомивши, що усунути несправність можуть тільки євреї,

яких зараз зігнали у гетто. А ще Траян заявив, що коли вигнати всіх євреїв з міста, то в Чернівцях станеться інфраструктурний колапс: вийде з ладу каналізація, зникне світло, не буде кому лікувати людей у лікарнях. Тож Калотеску довелося поступитись, і 20000 євреїв, які начебто відповідали за життєдіяльність міста, було врятовано від вивезення у Трансністрію. У мережі можна знайти знімки німецького фотографа Віллі Прагера, на яких зображено євреїв, що підмітають вулиці Чернівців. Зацьковані, втомлені обличчя викликають жаль, але можна припустити, що мітли, які вони тримають у руках, стали для цих людей шансом на порятунок.

Про Траяна Поповича я дізнався у 1993 році від пана Павла.

— Я бачив його в місті не раз. До нього збігався його народ — народ Траяна, євреї, які шукали захисту під при-марським крилом. Мені здається, те, що він тоді робив, не давало йому жодного задоволення. Він виглядав втомленим і якимось навіть приреченим, але відчував обов'язок. Думаю, на той момент він зробив усе, що міг зробити, а може, й більше.

По місту навіть ходили легенди, що під ратушею є таємний тунель, який веде геть аж до Цецино, і що в тому тунелі Попович переховує тисячі євреїв. Багато хто вірив, що тих, кого вже встигли вивезти до Трансністрії, насправді не вивезли, а заховали якраз у тому тунелі. Інші ж навпаки говорили про те, що Попович торгує дозволами на перебування в місті і що тепер він ледь чи не найбагат-ша людина в Румунії. Може, й була там корупція, але не думаю, що вона йшла від Траяна. Зрештою, хай навіть треба було купувати собі той дозвіл у Чернівцях, але ж деінде в Європі від таборів відкараскатися було неможливо.

Думали про отримання дозволу і Капмани. З одного боку, він узаконив би їхнє перебування у Чернівцях і вони могли б вільно пересуватися містом. Але з іншого, якби вони себе викрили, складніше стало б їх переховувати. Дуже хотіла дістати дозвіл

Дорина мати, та Аріель боявся. Він вважав, що ці дозволи роблять для того, щоб виявити і переловити всіх євреїв. Я не втручався у їхні розмови. І, якщо чесно, я їй не знав, що порадити. Все це тривало до березня 1942 року, аж поки не прийшла погана новина з Городенки.

Цією новиною був інсульт, який трапився з матір'ю Павла Бачинського. За столом у їдальні в будинку на площі Герей вирішувалося, хто має їхати в Городенку: Павел чи Кшистя. Павел казав, що не може покинути сім'ю Капманів, але їй виряджати Кшистю в дорогу під час війни було надто небезпечно. Слово взяв Аріель

Капман, який сказав, що вони справляться без Павела, тож нехай той їде.

«Ми дивилися на знімок з весілля, вона розповідала про мамину сукню, аж раптом замовкла. Я дивилася на фотографію і не збагнула одразу, що з нею щось негаразд. Потім дивлюсь — а її очі вже в тумані. Вона попливла. Голова їй почала хилитися...» — розповіла Анна, Павелова тітка.

От тільки Павел слухав її лиш одним вухом, бо був зосереджений на іншій Анні, своїй рідній сестрі, що нервово обсмикувала спідницю, спершись на плече чоловіка в есесівській формі.

— Хто це такий? — запитав Павел у сестри, коли вони залишилися наодинці.

— Я ж тобі вже казала, що це Ріхард. Ми з ним зустрічаємося.

— Зустрічаєтеся? Анно, ти що, геть звар'ювала? Мій покійний батько і мати, яка зараз лежить отут при смерті, назвали мене Павелом. А ніяким не Паулем, як ти мене представила! Не Пауль, не Павел, не Павло, і навіть не Поль. Я Павел!!!

— Я зрозуміла, Павеле! Заспокойся. Я просто не подумала. Я. Вибач.

— Що це за Ріхард? Звідки він?

— Та заспокойся ти. Зараз я тобі усе поясню!

— Поясни мені, Анно, бо я зараз з глузду з'їду. Мене ці вошиві німці ледь до гола не роздягли під Снятином, уже хотіли мене забрати на допит. А ти тут з ними лижешся.

— Послухай мене. Він врятував нашій матері життя. Якби не він, то вже був би ти на похороні.

— То, може, нам усім треба записатися у нацисти? — промовив Павел, але вже охолонувши і стишивши голос.

Анна з Ріхардом познайомились метрів за сто від того місця, де колись познайомились дід Омелян з бабусею Гертою. Як ми пам'ятаємо, в тій історії була карета. До знайомства Павела та Дори був причетний трамвай, а вже стосункам Анни та Ріхарда початок дав велосипед.

Дівчина везла в кошику, приладнаному до керма, десятикілограмовий мішок борошна, і ровером від надмірної ваги трішки похитувало. На одному повороті Анну понесло вбік, і вона, вдарившись об бордюр, гепнулася на землю. Виглядало це настільки ефектно, що до дівчини підбіг молодий німецький офіцер. А вже за якийсь місяць ненависть Анни до нацистів загалом несподівано переродилась у любов до Ріхарда зокрема. Сталося це ще й завдяки лагідності і щирості, яку випромінював офіцер.

— Ріхард — життєрадісний чоловік, який точно не був власником нордичного характеру. Хоч іноді я й помічав за ним німецьку педантичність, та вона не була обтяжливою. Звісно, я спочатку ставився з великою обережністю до нього. Але, зізнаюся, він мене теж дуже швидко купив своєю лагідною вдачею та внутрішнім спокоєм.

Я дивувався, як він так високо піднявся на службі зі своїм м'яким характером. Але не завжди лагідність і широка усмішка означає, що людина не може захистити свою думку. Коли треба, то його широку усмішку вмить заступає міцний кулак.

Але про Ріхарда я ще згадаю у 1943 році, а поки, мабуть, варто розповісти про людину, яку він справді врятував, швидко відшукавши найкращих лікарів, які були під ту пору в Городенці, — про мою матір. Інсульт розбив її праву сторону, і їй було важко говорити, права рука майже не слухалась, вона деякий час не могла ходити.

Якось я довго не міг зрозуміти, що вона хоче мені сказати, але врешті збагнув, що вона каже про свій щоденник і просить, щоб я його спалив. Думаю, мати насправді не хотіла, щоб я його палив. Вона попросила мене, бо знала, що я цього не зроблю. Якби ж їй хотілося, щоб щоденник справді перетворився на попіл, то вона попрохала б Анну. Моя старша сестра виконала б прохання беззастережно. Але матері хотілося, щоб хтось таки прочитав усе, що вона писала останні шість із половиною років. Як, можливо, 18 років перед тим Франц Кафка здогадувався, що Макс Брод не знищить його творів.

Я став першою людиною, хто прочитав її думки та спогади. Подеколи вона писала просто неймовірні речі. Я ніколи не думав, що в неї настільки багатий внутрішній світ. Моя матір пов'язувалася мені з кухнею, хатнім господарством, з чим завгодно, але не з такими цікавими речами, які вона там писала. Ось цей її Бог на двірцево-му даху. Де він узявся? Як вона його бачила? Дивина та й годі.

Я думаю, якщо дати людині перо і аркуш паперу, а ще трохи терпіння і часу, то ця людина обов'язково зміниться. Вона почне вичерпувати з себе усе зовнішнє, аж поки не добереться до суті. Аж поки не дійде до свого власного Бога на даху двірця. Бо якщо писати, то треба думати. І за якийсь час усі ті зовнішні думки, нав'язані нам оточенням і світом, закінчатся й доведеться плодити свої власні.

В щоденнику вона згадувала про те, що доктор Шаа-бан радив їй слідкувати за тиском. Це, можливо, й спричинило

інсульт. Яюсь вона покликкала мене до себе і прошепотіла на вухо: «Синку, журавель, хоч кволий і вже не літає, але в добрих руках. А твоя синичка без тебе потрапить у клітку. їдь додому».

Попрощавшись зі своїми городенківськими родичами, Павел Бачинський поїхав додому. Дорогою він думав над пропозицією Ріхарда допомогти з Капмана-ми. Щоправда, німецький офіцер ще точно не знав, як убезпечити їх від переслідувань, але з притаманною йому впевненістю і внутрішнім спокоєм обіцяв зробити все можливе.

За Серафінцями, на кордоні Покуття та Буковини, Павел став свідком неприємної сцени з чоловіком, який віз повну фіру перегною. Прикордонний контроль щось запідозрив. Мадярські солдати почали голосно сміятися. З усього було видно, що вони між собою заклалися, чи не ховається хтось у перегної. Добули десь палицю і заходилися штрикати нею коров'ячий послід. Нікого не знайшли. Один солдат дав іншому програну купюру. Оскільки фірман угорської не знав, то підійшов інший солдат і став розпитувати українською.

— А що це, на Буковині свого перегною нема?

— Є. Але в мого брата у Киселеві корови нема, а в мене є. Тож я йому везу.

— А що ви з ним робите? Їсте? — запитав солдат і за-гигикав, потім переклав свій жарт угорською, щоб і всі інші зрозуміли. На блокпості розляглося гучне гелґотання.

— Та хто би це їв, пане офіцере? Це для поля. Щоб краще родило.

— Для поля, кажеш... Слухай, а ти, бува, не єврей?

— Єврей? Та що ви? Зо. зовсім ні, — промовив розчервонілий селянин, але так невпевнено, що навіть Павел за десяток метрів від місця розмови зрозумів, що чоловік бреше. — У мене є документи. Я українець аж до че... аж до четвертого

коліна. Всі мої. всі мої родичі звідси. Із Се. із Серафінців. Я мо. Я можу по. показати вам сво. свої документи.

— Ну, показуй. А ти думав, що без документів лайно своє перевезеш?

— Вони на фі. На фірі. У торбі. За. зараз я принесу.

Серафінський єврей зайшов за воза, взяв торбу і несподівано кинувся тікати. Він проминув Павела і, ховаючись між автомобілів та фір, вибіг на поле. Солдати, не чекавши такої спритної втечі, навіть не встигли взятися за зброю. Поки вони оговтались, чоловік уже біг полем метрів за 50 у бік залізниці. Але один із солдатів заліз на воза і звідти з першого ж пострілу поціли в втікача. Чоловік повалився в багнюку, а стрілець радісно запищав, наче вбив першого свого кролика в новому сезоні полювання.

Солдати заходилися прихваляти стрільця за спритність і влучність. А той, що володів українською, голосно закричав: «Дьордю, бери з собою Міклоша і притягни сюди тіло». На що Дьордій, який привселюдно відливав у рівчак, відповів, що піде ввечері, коли візьметься мороз, бо зараз не хоче закаляти черевики. Тоді закарпатець (так принаймні виснував Павел) став пояснювати, вже угорською, як здогадався, що вбитий був євреєм. Навіть не знаючи мови, можна було здогадатися, що говорилося про білі руки, яких селянин мати не міг.

Свідками цієї сцени було близько трьох десятків людей, що хотіли перетнути кордон. Коли врешті черга дійшла до Павела, він боявся, що й сам почне затинатись і труситися зі страху після побаченого. Та коли він повернув голову в бік залізниці, то побачив, як той, кого вважали мертвим, раптово підвівся і продовжив свій біг. Отетерілі нацисти не сподівалися такого розвитку, і поки вирішували між собою, хто полізе на багнисте поле, втратили втікача з поля зору, бо той уже був у лісосмузі.

— Я впізнав цього чоловіка на спорожнілому чернівецькому ринку на колишній Мучній площі наприкінці 40-х, хоч він сильно схуд. Я підійшов до нього і німецькою напівжартома запитав, чи не перевозить він більше перегній через кордон. Утікач пополотнів, не розуміючи, хто я і звідки знаю про це. Мені довелося хутко перепросити і пояснити, що я був свідком тієї події. І що насправді я дуже щасливий бачити його живого і здорового. І це було щиро. Весь цей час я вболівав за нього. Мені дуже хотілося, щоб він вижив. Я часто уявляв собі, що ж там було далі у тому проліску, куди влучила куля, куди він побіг далі і чи мав ще сили кудись бігти. «Так, я врятувався. Але з моєї родини врятувалася ще тільки моя онучка. Вона вступила до медучилища. Хоче стати лікарем. Я ось привіз їй трохи гостинців. Бо вони тут зараз не дуже мають що їсти. Ось я приїхав сюди на ринок. Колись тут прилавки ломились, а зараз майже нічого нема». Ще він мені розповів, що саме десятирічна онука витягла йому кулю з плеча. І в нього справді були чисті білі руки, бо він теж був лікарем.

З блокпостів Другої світової війни ми перенесемося на блокпости, збудовані у XXI столітті. Я офіцер української армії, сиджу на кухні півзруйнованого будинку в селі Гранітному. Біля мого ноутбука лежить автомат Калашникова, і я ніяк не збагну, як ці дві речі можуть поєднуватись. Як у відкритому інформаційному суспільстві, що його символом є цей невеликий комп'ютер, можна доводити людей до такого дикунства, як війна?

З іншого боку, ця війна в моїх очах трохи знімає провину з тих, хто жив у 30-х та 40-х століття минулого. Сьогоднішня ситуація для мене накладається на те, що відбувалося тоді. І не лише тому, що дії Путіна дзеркально схожі на дії Гітлера, за винятком хіба геноциду окремого народу, а тому, що я намагаюсь прожити той час, дні мого знайомого Павла

Бачинського, в тексті, а паралельно живу в іншій воєнній реальності.

Так сталося, що починав я свій текст у мирній Буковині, а коли дійшов до опису Другої світової, то потрапив на цю війну. Може, й неправильно робити такі довгі часові стрибки: починати оповідь про 1935 рік, раз у раз повертаючись у 1993-й, коли ми познайомилися з Павлом Бачинським, а тепер, коли вже давно перейдено половину розповіді, телепортуватись у 2015-й. Але я відчуваю: пояснення того, що відбулось 75 років тому, можна знайти у дні сьогоднішньому і навпаки.

14 липня 2015 року, вівторок

Дорога Маріє, я не знаю, що думали фізики у ваші передвоєнні часи, але сьогоднішні фізики, принаймні деякі з них, вважають, що інформація нікуди не зникає. Це означає, що навіть якби ваш син і спалив вашого щоденника, то записи все одно існували б у іншому вимірі, просторі, часі. Саме тому я з такою впевненістю пишу саме вам, як ви писали доктору Шаабану, хоч і знали, що він уже давно в Америці і напевне ніколи не прочитає ваших думок.

Доволі дивно — писати щоденника, звертаючись не до себе, а до когось стороннього, але це принаймні зобов'язує. Зобов'язує бути чеснішим, бо собі ми брешемо частіше, ніж іншим. Якщо фізики кажуть правду, то ці літери пірнуть зараз у космічний часопросторовий вир і знайдуть вас у тому закутку Всесвіту, де ви зараз є.

Ви, Маріє, напевне, думаєте, що це на мене вплинула війна і я перед загрозою смерті хочу вірити, що ніхто не пропаде, що всі ми збережемося десь у зоряному пилі. Але мені справді так відчувається.

В одному із записів, зробленому день у день 74 роки тому, ви говорите про те, що люди починають убивати через нерозуміння. Що цілі війни починаються через небажання зрозуміти. То я хочу

вам сказати, що й теперішня війна у моїй країні точиться в тому числі й через це. Чому українці ніколи не напали б на росіян? Бо ми їх розуміємо. Ми знаємо їхню мову. А вони нашу — ні. І тут річ не тільки в мові. Бо порозумітися можна і без знання мови, але потрібно хотіти зрозуміти. У вашому ж щоденнику ви згадуєте росіян Кліма і Льолика, які не могли зрозуміти вашого прагнення мати вдома ікону, книжкову полицю і чистий туалет. Бо вони прийшли не шукати порозуміння, а витіснити ваш світ своїм. Уміння розуміти когось крім себе, а не праця чи мовний апарат робить людину людиною.

Немає жодних свідчень про те, щоб на воротах чернівецького гетто було написано «Arbeit macht frei», як це було в Освенцімі. Пан Павло теж не пригадує жодних написів. Не пригадує тому, що після повернення в місто все для нього потонуло в гіркому тумані. Коли він приїхав на площу Герей, то помітив величезний шмат червоної тканини на одному з вікон свого будинку. Про такі умовні знаки не було жодних домовленостей, але він одразу зрозумів, що щось не так. Він не зайшов до рідного будинку, а пішов до діда Омеляна — на віллу «Герту». Там він знайшов Кшистю і дізнався, що трапилось.

Аріель Капман, не витримавши постійних докорів дружини, що вони не роблять собі Траянового дозволу, пішов дізнаватись, як можна такий документ отримати. Він був обережний і без жодних пригод повернувся додому. Але наступного дня до будинку на площі Герей увірвались озброєні люди, які заарештували Аріеля, Дору та Олешка і вбили Флоріна та Дорину матір. Кшистя, яка поверталася додому після роботи, помітила метушню біля рідного дому і здогадалася, що туди не варто заходити.

— Вони уже знають, що будинок записаний на тебе, але поки не подали в розшук. Можливо, і не подадуть, — повідомив дід

Омелян. — У мене є джерела в поліції. Про вас із Кши-стею ніхто нічого не знає. Олешко не такий безголовий, як ми всі гадали: сказав, що в будинку жили вони з Флоріном. Його вже відправили до трудового табору під Радівці. Значить, розслідувати цю справу не будуть. Дору і Аріеля загнали в гетто без права виходити за його межі. Шмунц дізнався, де вони. Туляться в будинку біля Турецької криниці. Сплять, щоправда, на підлозі, але їсти поки мають що. Шмунц пообіцяв зустрітися з Траяном. Вони добре знаються, бо ж обидва адвокати. Але ти повинен розуміти, що і в Шмунца, і в Поповича не одні Капмани на голові. Тисячі людей просять про допомогу. Все може вирішитися не так швидко, як хотілося б.

— Діду, я тебе молю: зроби щось. Ти ж у цьому місті всіх знаєш. Ти ж мав бути міністром містобудування Північної Буковини...

— Про що ти говориш, Павеле? Я мав бути міністром у вільному місті, у вільній країні, а не серед цих убивць. Сьогодні навіть Попович не застрахований від того, що завтра буде засланий у табори. Ми всі сидимо на пороховій бочці.

— У гетто я бачив Дору двічі. Я заглядав на територію з Турецького мосту, але жандарми дуже швидко відганяли мене звідти. Через Шмунца вдалося передати їй два листи. А від неї я отримав коротеньку записку. В першому листі я написав Дорі про те, що в дуплі дуба на площі Герей буде лежати аркуш із моєю адресою, де б я не жив, де б не перебував. Я попрохав її, щоб по завершенні війни вона теж повідомила свою адресу. Вона ж відповіла, що ми обов'язково знайдемо одне одного і що батько полагодує справу з Траяновим дозволом.

У наступні дні я проходив Турецьким мостом десятки разів. Ходив туди-сюди, але більше Дори не бачив. Потім дід Омелян викликав мене на розмову і розповів про те, що її вислали у Трансністрію. Шмунц навіть не встиг поговорити з Поповичем.

А ще мене готуються подавати у розшук. Прийшов новий слідчий, який хоче взятися серйозніше за тих, хто переховує євреїв. Мені варто покинути Чернівці й поїхати знову до Городенки.

Як бачиш, я не хочу докладно описувати той стан, ті дні, ті жахливі години й хвилини. Я просто боюся, що в мене зупиниться серце. А моя історія ще ж не завершилася.

Три наступні роки Павел Бачинський провів у Городенці. Він допомагав видужувати своїй матері, облаштовував будинок і далі ковалював. Попри те, що це були найкращі роки за всю світову історію, для Павела вони збігли у відносному спокої. У відносному тільки тому, що він не знав, де його кохана і чи зможуть вони колись побачитися. Та досвід тих п'яти років, коли Дора перебувала у Франції, не був даремним, і Павел чекав стоїчно й терпеливо. Після Сталінградської битви стало зрозуміло, що нацисти далі не підуть і що війна прямуватиме до закінчення.

22 липня 2015 року, середа

Будь-яка війна рано чи пізно закінчується. Це єдине, що можна сказати хорошого про війну. Здавалося, Маріє, що тоді, в 1945 році, війна закінчилася. Але це міф. Та війна триває досі і прямо тут. Бо коли в 1945 році позбулись одного тирана, то на діяльність іншого світ заплющив очі. За помахом магичної палички всі забули, що у Другій світовій агресорів було двоє: Третій Райх і Радянський Союз. Через цю амнезію ще півстоліття страждала вся Центральна Європа. Сьогодні я воюю на тій самій війні, яка начебто закінчилася з падінням двох атомних бомб на Японію.

— Спогади про війну для мене — це спогади про маму. Ми з Анною-сестрою і Анною-тіткою боялися, що інсульт у матері повториться і смерть забере її від нас. Тому хотіли бувати з нею

частіше. Ми виводили її в сад, садовили у крісло, накривши коциком, а самі рвали яблука й виноград, збирали врожай.

Здавалося, війна була десь далеко. Та так воно, зрештою, і було. Єдине, що тепер пов'язувало нас із війною, — короткі пропагандистські хроніки, які показували в кінотеатрі. Звісно, говорилося здебільшого про перемоги. Запам'ятались мені кадри бойових дій під Харковом, де німці зтягнули радянські війська у котел, і цей котел прямо на карті стиснувся і зник. Я сидів на кріслі й уявляв, скільки ж це людей могло там бути, у тому котлі, і де вони всі зникли. А ще пригадується кадр, де на високому березі Сіверського Дінця здійснюється догори велетенське дуло гармати. Горять танки, пшениця, люди. Людей я, звісно, додумав сам.

Коли в таких хроніках говорилося про невеликі втрати і про тактичний відхід на попередні позиції, я здогадувався, що втрати дуже великі і тактичний відхід є поразкою на тій чи тій ділянці. Особливо допомагав розгадувати справжній зміст подій Ріхард. Коли все дійшло до Сталінграда, він розповідав мені, що там коїться пекло. Ми сиділи біля грубки, гріли руки і молилися, щоб якомога скоріше усе закінчилося. Ріхард хотів кінця війни. Він сам мені запропонував, щоб ми помолилися про її закінчення. Я молився, але не так щиро, як він. Бо вже не знав, чого, власне, хочу. Я зробився апатичний. Я заборонив зароджуватися будь-яким почуттям, щоб не згоріти. Я просто відсторонився від світу, наче патологоанатом, який звик до мерців, тому спокійно їсть свій обідній бутерброд у кімнаті з ними. Політика для мене вмерла.

Влітку 1943 року в Городенці трапилася дуже цікава подія, яка нагадала всім про те, що йде війна. У місто ввійшли бандерівці. Одні кажуть, що їх було п'ятеро, інші — понад десяток, але вони зуміли роззброїти шуцполіцію, викрасти кількадесят кулеметів, усе це скласти на локомотив і з

причепленим до нього вагоном цукру втекти в бік Коломиї. Потяг знайшли за кілька кілометрів від міста, але вже без цукру. Пам'ятаю, яким збудженим прийшов до нас Ріхард. Здивувало мене те, що він не обурювався і не горів бажанням помститися. Ми сиділи в саду, і він розповідав, як лютують угорці і німці, приголомшені, що їх так нахабно роззброїли.

Коли Анна повела маму в будинок, то Ріхард запитав у мене, чи я, бува, не на боці Гітлера. На що я його перепитав:

— Тобі не здається дивним, що ти, німецький офіцер, у мене це запитуєш?

— Я запитую не як офіцер. Як людина.

— Я на нейтральній стороні. Моєї країни більше немає. Я лише хочу, щоб закінчилась війна.

— А сторона цих повстанців тобі не близька?

— Це українська армія. А я не українець.

— А хто ти?

— Я не знаю, хто я. Я буковинець. Я чернівчанин, — німецькою це звучало «Ich bin ein Czernowitzer».

— Але в тебе ж є українське коріння?

— Так. Мій дід українець. Але я ж тобі кажу, що я на нейтральній стороні.

— Нейтральна сторона не вберігає від відповідальності. Я теж був на нейтральній стороні, поки мене, фактично силою, не загнали у військо.

— Але ж повстанці — це не справжня армія.

— Ти просто не знаєш, скільки таких провокацій вони роблять по всій Галичині. Зараз вони збирають сили і готуються. Та й Гітлер у свій час їх непогано озброїв, бо думав, що будуть йому служити. А вони собі знають своє. Срали вони на Гітлера. — З будинку вийшла Анна, тримаючи в руках велику тарелю з вишневим пирогом, і не дала нам із Ріхардом завершити розмову.

— Скуштуйте, мої дорогі чоловіки, пирога, — запропонувала сестра.

— Це точно треба скуштувати, бо ця ваша народна армія вкрала з Городенки весь цукор, тож будемо пекти тепер тільки солоні пироги, — сказав Ріхард і голосно засміявся.

За кілька хвилин вони з Анною пішли, бо на той час уже були одружені і жили в його помешканні. Я дивився, як вони покидають наше подвір'я, і було дивно спостерігати за цим чоловіком у коричневій нацистській формі, який недавно казав мені про те, що хтось, перепрошую, срає на Гітлера.

3 серпня 2015 року, понеділок

Хочу розповісти вам, Маріє, про свою війну. Із вікон будинку, в якому ми зараз розташовані, видно Кальміус. Така собі невелика тиха річка, яка зовсім недалеко, не встигнувши добре розростися, впаде в Азовське море. Звісно, у вікна ми не завжди дозволяємо собі дивитися, бо з ворожої сторони може бути снайпер. Зараз тут так спекотно, що неймовірно хочеться піти скупатись. Але, по-перше, наш розпорядок цього не дуже дозволяє, а по-друге, якщо спустишся до річки, то одразу стаєш мішенню для терористів.

Зараз бойових дій як таких немає. Це все тому, що підписані Мінські домовленості, в яких мовиться про перемир'я. Ну, росіяни, алкоголіки й наркомани з того боку час від часу гатять по наших позиціях, але більше від дурості, ніж від бажання повоювати. Нам же стріляти, фактично, заборонено. Тільки у випадку гострої небезпеки.

Іноді хочеться стрілити в голі зади, які вони виставляють напоказ, дражнячи наших снайперів. Коля з другого поверху час від часу гукає мені, щоб я глянув у бінокль. «Бачиш? — кричить він. — Може, відстрелити йому яйця?» — «Та там за рогом російські журналісти тільки й чекають, щоб ти вистрілив і щоб вони в прямому ефірі показали його відірвані геніталії», — кажу йому по

рації. «Ага, — відповідає він, на цей раз теж по рації, — скажуть, мало того, що ми порушуємо Мінські домовленості, так ще й нищимо генофонд рускої нації». Потім ми ще довго обговорюємо між собою, чи це були справді російські військові, а чи, може, посилають якихось алкоголіків, щоб нас спровокувати.

Хочу, Маріє, на річку. Хочу дописати історію про вашого сина і про вас. А ще... Чого ж я хочу ще? Насправді не так багато. В ситуаціях, як зараз, я розумію, що для щастя не потрібно аж надто багато. Тепло сонечка, чистої ріки і кількох людей, з якими можеш порозумітись.

Я дуже люблю невеликий туристичний маршрут, який розпочинається з Чернівців, далі йде на північ, де, повернувши в бік Хрещатика, можна піднятися на пагорб, з якого видно річище Дністра і містечко Заліщики, оточене рікою, наче підковою. З цього ж пагорба видно відновлений міст, на якому колись було підірвано той злощасний потяг.

Якби сюди зі мною поїхав пан Павло, він неодмінно сказав би, що колись на тому березі була Польща, а на цьому — Румунія. А ще обов'язково попросив би, щоб ми зупинилися у Заліщиках біля невеликої меморіальної плити загиблим у тій трагедії, бо в одному з сімох вагонів був його дядько Ніколай.

Після Заліщиків варто проїхати якихось 10-15 кілометрів на північ і повернути ліворуч на Коломию. Там можна знайти мертве місто Червоногруд, яке лежить у червоному каньйоні коло села Нирків. Колись величеське містечко, чия історія сягала ще давньоруських часів, закінчило своє існування під час Другої світової, коли орда убивць (ніхто точно не знає, під якими стягами) розстріляла останніх кількадесят жителів червоного каньйону. Там же можна поглянути на 18-метровий Джуринський водоспад, побачити дві фортечні башти — єдине, що залишилося від пишного палацу після того, як у 1953 році

голова колгоспу вирішив розібрати «шляхетський пережиток», а каміння використати для свинарників.

Розкішний монастир, збудований руками Бернарда Меретина і Йоганна Пінзеля, знайдете у Городенці. Так-так, саме біля нього колись познайомилися дід Омелян і бабуся Герта ще в XIX столітті. А Меретин і Пінзель згодом поїдуть до Львова, де збудують свій наступний шедевр — ансамбль собору Святого Юра.

Далі за маршрутом буде Коломия — симпатичне привітне містечко, в якому народився австрійський цісар Франц-Йосиф. А за Коломиєю починаються гори, і можна заїхати у село Шешори, де влітку варто скупатися у Сріблястих водоспадах. А тоді вже повертатись або через Снятин, або через Вижницю в Чернівці. Весь цей шлях завдовжки менше ніж триста кілометрів можна здолати за один день.

Маленьку частинку цього маршруту колись проїхав пан Павло. В серпні 1943 року якимось чином Ріхардові вдалося вибити службовий «Хорх», і взявши з собою Паве-ла, двох Анн і новоспечену тещу, він повіз їх на пікнік.

Першим пунктом був якраз Джуринський водоспад. Павелова мати сиділа на розкладному кріслі, дві Анни наважилися зайти у воду: тітка, щоправда, намочила лише ноги, а племінниця пішла під самісінький водоспад. Павел же з Ріхардом відійшли трішки вбік, щоб поговорити на свої чоловічі теми. А теми виявилися серйозними.

— Ця подорож — прощальна, — розпочав Ріхард.

— Тобто?

— Мені не вдасться більше залишатися в Городенці. На сході величезні втрати. Воювати там уже нікому.

— Справді?

— Так. Мій батько до останнього тримав мене у Німеччині. А тоді якось домовився, щоб я займався організаційними

справами подалі від фронту. Але зараз він уже нічого не зможе зробити.

— Мені дуже шкода.

— Послухай мене. Точніше, скажи: українцям можна довіряти?

— Та хіба я знаю?

— Ну, ти ж давно живеш тут серед них.

— Українець українцеві не рівня. Так само, як з німцями, як з поляками. Як з усіма. Але загалом українці щирі. Трохи простакуваті, трохи наївні, але я би сказав, що довіряти їм можна.

— Я не збираюся йти воювати на схід. І тому, що там суцільні поразки, і тому, що просто не хочу воювати за Гітлера.

— Я не знаю, що тобі на це сказати.

— Я мешканець Городенки. Звідси Анна. Звідси усі ви. Я буду захищати Городенку. Хоч би від кого. А захищати я її можу тільки з цими повстанцями.

— Анна вже знає?

— Ні. Але я щось придумаю, — і вони обидва поглянули на Анну, ту, що сестра, і ту, що дружина. Однією рукою вона витирала рушником волосся, а іншою — махала братові та чоловікові, стоячи на камені, усміхнена і щаслива, й гадки не маючи про те, що в її житті знову настають зміни.

Туристи на «Хорху» заїхали ще в Заліщики, помолилися біля зруйнованого мосту, поїхали на ринок, а також поплавали у човні. Вертаючись додому, їхали проти сонця, що готувалося скотитися за обрій десь аж у Карпатах.

— Однієї ночі в Городенку привезли повстанця, якого спіймали десь під Русовом. Ріхард вирішив скористатися з цієї нагоди і хоч не служив у поліції, але, маючи авторитет, узяв арештанта до себе, під приводом, що має зібрати інформацію про напади на залізницю. Там Ріхард домовився з цим

повстанцем про те, що відпустить його, але той мусить переказати бандерівцям, що кілька німців хочуть піти в УПА. Я не знаю, як він цю справу закрутив, як домігся звільнення юнака, але рішучості сестриному чоловікові не бракувало. Потім одного дня він приніс Анні документи на ім'я Кшисті і сказав, що відтепер вона видаватиме себе за сестру. А нацистам буде повідомлено, що Ріхард, забравши дружину, поїхав на фронт. Я не знаю, що б ми робили, якби раптом довелось приїхати до нас справжній Кшисті Бачинській, яка зараз жила у віллі «Герті» в Чернівцях, але рішучий і схвильований Ріхард не залишив нам вибору. Він кілька разів запитував у мене, чи не хочу піти з ним у ліс, але я все відмовлявся.

Ще Ріхард повідомив мені, що має інформацію про Дору. Вона перебувала в одному з таборів коло Вінниці і просто зникла звідти. Не померла, бо там вели облік померлих, а просто зникла. Або помилка в документах, або вона втекла.

А вже за кілька днів уночі Ріхард, іще два німці та один угорець покинули Городенку, щоб вступити до лав УПА. Справа була ризикована: їх могли розстріляти, прийнявши за провокаторів, але то був час, коли треба було ризикувати, щоб зберегти не тільки власне життя, а й честь та гідність. Звичайно, Ріхард не встиг стати патріотом України, тут скоріше річ була у коханні до моєї старшої сестри і у повстанській романтиці бандерівців, які переховувались у лісах, наче Робіни Гуди, зухвало грабуючи окупаційну владу і боронячи своє право панувати у власних містечках і селах.

Анна, яка покинула оселю свого чоловіка, бо стала Кши-стею, плакала, і то ще дужче, ніж коли загинув її коханий лісоруб із Підзахаричів. Вона постійно ходила до костелу, молилася за Ріхарда і благала Бога, щоб не забрав у неї ще одного чоловіка, якого вона покохала.

Коли німці з угорцями прийшли до нас шукати зниклого офіцера, то один із них, який був на вінчанні моєї сестри з Ріхардом, відразу взявся розпитувати Анну як Ріхардову дружину, але вона його зупинила, сказавши, що її звати Кшистя. Солдат наморщився з недовірою, але втрутилася моя мати, яка пояснила, що дівчата дуже схожі. Я досі не знаю, чи німець справді повірив у нашу брехню, чи просто пожалів нас, але в ту хвилину вся наша сім'я була дуже близька до концтабору.

Тривога не зникла й пізніше, бо городенківські поліцаї могли спокійно дати запит у Чернівці: чи не живе, бува, Кшистя Бачинська там. Надто що в документах було ясно вказано: «Місце народження: Чернівці».

Заспокоєння прийшло десь аж за місяць, коли серед ночі з'явився Ріхард. Він схуд, мав дуже втомлений вигляд, але сказав, що задоволений своїм рішенням. Ми небагато з ним розмовляли, бо хотілося, щоб він довше побув удвох із Анною. Я й сьогодні пам'ятаю морок тієї ночі, в якому жеврів вогник тоненької свічки — електричне світло ми боялися вмикати. Риси обличчя у тьмяному світлі набули якоїсь загадковості. Ріхард, який за цей час став мені майже братом, своїми тихими таємничими розповідями і справді нагадував Робіна Гуда. Я досі пам'ятаю відчуття заздрості, яке почало стискати мені горло — таким героїчним та водночас романтичним видалося мені його життя.

А коли він став розповідати, як вони з Анною будуть влаштовувати собі побачення, то переді мною постав якийсь суперагент. Спосіб був такий: Ріхард надсилав телеграму на ім'я Кшисті від імені Насті Вольчик. Чи це була вигадана особа, чи справжня, він не сказав. Настя в цій телеграмі запрошувала до себе в гості на певний день, певну годину і за певною адресою. Але все, крім назви міста, в цій телеграмі вказувалося хибно. Анна мала запам'ятати, що якщо її запрошено на 20 січня, то приїхати вона має 18 січня. Якщо її запрошено на 18:00, то

прийти на місце слід о 16:00. На два дні і на дві години раніше від призначеного часу. Вулиця, на яку вона має прийти, повинна бути не та, що вказана в телеграмі, а паралельна до неї з боку парних номерів будинків. І номер будинку також мав би бути на два номери менший, ніж той, що вказаний у телеграмі.

Отже, якщо ця Настя, а насправді Ріхард, запросила б мою сестру до себе додому в Чернівці на 16:00 4 липня на вулицю Шевченка, 11, то це б означало, що Анні потрібно приїхати в Чернівці 2 липня на 14:00 на вулицю Кобилиці, 9.

Ну, що тобі сказати: перед нами стояв Джеймс Бонд, Штірліц, Зорге і Мата Харі в одній особі, та ще й трохи Робін Гуд. Коли ми запитали, чи брав він участь у боях, то відповів лише, що головні бої попереду. Удосвіта він покинув наш дім, забравши з собою ореол таємничості. Поки я перебував у Городенці, Анна тричі їздила до нього на побачення: до Львова, Коломиї і Станіславова. Скільки було в них таких побачень після мого від'їзду, я вже не знаю.

В березні 1944 року і в Городенку, і в Чернівці знову вві-йшли червоноармійці. Анна вже могла не боятися називати своє справжнє ім'я, Павел повернувся в Чернівці, сподіваючись дізнатися щось про Дору, вілла «Герта» знову перетворилася на багатоквартирний будинок: до грубника Олекси з його дружиною додалася ще одна несподівана пара — Кшистя і Олешко. Втомлений, але не зломлений коваль витримав два роки трудових таборів і, повернувшись додому, одержав несподіваний подарунок — кохання Павелової молодшої сестри.

Дід Омелян, хоч і постарів за ці два роки, заходився коло того, щоб ні Олешка, ні Павела не мобілізували до радянської армії. Адвокат Шмунц не бажав покидати рідного міста, але щоб уникнути підозр через німецьке прізвище, став Шумейком. А крім того, вступив у компартію за принципом «якщо не можеш зупинити організовану злочинність — очоль її».

— А що? Краще, щоб питання в місті вирішував я, а не якісь московські вилупки, не? — сказав він під час спільної вечері.

— До війни ви були не таким грубим, — прокоментувала агресивний тон адвоката Шмунца, чи, точніше, товариша Шумейка, бабуся Герта.

— До війни я пив домініканський ром і курих кубинські сигари, а зараз навіть хорошої бразильської кави у місті нема.

— Щось після першого пришествя совітів ви не спішили бігти до партії, — докинув своє слово грубник Олекса.

— Бо тоді ми всі в цьому домі знали, що вони прийшли ненадовго. А тепер навіть євреї після того, як румуни їх тут чавили, будуть ноги цілувати цим московським дикунам.

— Це означає, що війнам кінець. Ваша агентура нічого не знає? — запитав Павел.

— Ніхто нічого не знає. Зараз головне питання: хто раніше візьме Берлін. Совіти чи британці з американцями.

— Ми знов у радянському капкані...

— І це тепер знову рихтуй їм грубки, а вони тобі за це нічого не заплатять, — буркнув Олекса.

— Останній наш шанс, що американці з англійцями скажуть Сталіну, щоб забрався з Буковини і повернув її Румунії, — продовжив свої геополітичні міркування Шмунц. — Не забувайте, що десь у Іспанії живе король Кароль II, якого в будь-який момент можуть повернути на трон.

— Нічого цього не буде, — промовив дід Омелян. — Сталін уже Буковину не відпустить. Не мрійте. Пожили за капіталізму — поживемо й за соціалізму.

12 серпня 2015 року, середа

Кілька днів тому нас обстріляли. На щастя, не постраждав ніхто. Хлопці порохували, що за десять хвилин росіяни вистріляли боєприпасів на 30-40 тисяч американських доларів. У цій

стрілянині не було жодної потреби, снаряди падали навмання і без жодної тактичної мети. Ці так звані захисники Донбасу тільки даремно його руйнують. Ну, гаразд: стріляйте по нас, якщо ви прийшли по наші душі, якщо ви вважаєте нас ворогами. Але якого дідька ви руйнуєте коханий ваш Донбас? Ці вистріляні за десять хвилин 30 тисяч доларів можна було б витратити на щось хороше. До прикладу, на ці гроші можна було б одягнути принаймні половину дітей-сиріт Донецька.

Ні Дора Капман, ні її батько в Чернівцях не з'явилися. Ні в 1944 році, ні в 1945-му. Павел ходив містом наче привид. Як він міг допустити, щоб Дору відправили у Трансністрію, чому не поїхав за нею? В записці, яку вона передала через адвоката Шмунца із гетто, писалося про те, що її батько усе владнає. Що міг владнати Аріель? Цілими ночами Павел висногував усе нові й нові теорії, де б могла зараз бути його кохана. Іноді вона в його думках перебувала десь на сонячних пляжах Лазурового берега, про який так часто йому розповідала. Може, навіть знайшла там собі чоловіка. Він постійно повторював собі, що нехай так, аби тільки була жива й здорова. Та за секунду чоловічі власницькі інстинкти хотіли втопити цю думку в темряві, в яку далі занурювалося місто.

Однієї ночі Павел пішов до тієї кімнати у віллі «Герті», в якій кілька зимових ночей провела Дора. Павел заходився відчиняти шафки, шухлядки, щось шукати і врешті серед усіляких дрібниць знайшов штучну квітку маку, яку подарував своїй коханій десять років тому. Він точно знав, що це знак, він точно знав, що це має щось означати. Він же не просто так піднявся з ліжка і прийшов сюди. Дора ж не просто так залишила колись тут квітку.

В коридорі заскрипіла підлога, але не досить сильно, як на чоловічу ходу — ішла жінка. На якусь хвилю Павел, одурманений

своїм безсонням і очікуванням, подумав було, що це Дора. Аж ось рипнули двері і увійшла Кшистя. Сіла біля брата на диван.

— Тужиш? — тихо промовила сестра і взяла брата за руку.

— Тужу, — пошепки відповів Павел.

— Я б могла тобі сказати, що знаю, як це — тужити. Але насправді я не знаю, бо кожна туга неповторна, як і кожна любов.

— Можливо.

— Дід Омелян відновив документи на наш будинок на площі Герей. Він запропонував мені, щоб я з Олеш-ком переїхала туди, а для тебе він зафрахтував ділянку на Клокучці і сказав, що допоможе звести будинок. Я сказала, що маю спершу з тобою порадитись. Може, ти теж хочеш жити на площі Герей.

— Ні. Не хочу. Тим паче це вже не площа Герей. І немає там ні двірця, ні Бога на його даху.

— Бога?

— Бога...

— Що робитимемо з мамою?

— Від Анни немає жодних звісток?

— Немає.

— Заберемо в Чернівці.

— Я заберу її до себе, — мовила Кшистя і міцно пригорнула свого брата, наче малу дитину.

— Війна скінчилась, а новин від Дори все не було. Я щодня приходив до дуба на колишній площі Герей і заглядав у дупло, чи не прочитала вона мою адресу, чи не залишила свою... Хоча потреби в тому й не було, бо в нашому будинку жила Кшистя, дід з бабусею і далі жили у віллі «Герті», тому якби Дора хотіла мене знайти, то знайшла б.

Попри вокзал, який відновлювали з пожарища, знову тяглися валки людей. Щоправда, уже повільно і виснажено. Війна скінчилась: поспішати було нікуди. Іноді приїжджали ешелони з

солдатами. Перед вокзалом стовбичили квіткарки і продавали квіти для тих, хто зустрічав. Вокзал пахнув тюльпанами, нарцисами і бузком. Пізніше почали прибувати потяги зі скаліченими солдатами: той без руки, той без ноги, той без ока — не дуже приємне видовище. Я навіть не здогадувався, як багато буковинців воювало в радянській армії. Можливо, стільки ж воювало і за румунів, але їх ніхто з кущиками бузку не зустрічав — переможених не вітають.

Одного разу з коричнево-зеленої суміші випірнуло знайоме обличчя. Це був Льолік. Спершу мене охопив страх, потім злість, я готувався вдарити його, коли він підійде. Я навіть знайшов очима кілька цеглин на землі, достатньо міцних, щоб розтрощити йому голову. Але потім я усвідомив, що весь той зелений рій, який клубами котився до центру міста, стане на захист свого бойового товариша, і я вже бачив, як сотні ніг втоптують мене в землю.

Поки я прокручував це у своїй голові, Льолік підійшов на відстань витягнутої руки. Мій страх і ворожість він розвіяв кількома фразами. Виявилось, що він прийшов вибачитись. Я навіть запросив його до будинку. Кшисті вдома не було. Вона записалась у медсестри. Олешко відновлював знищену кузню. Я його покликав, і ми втрюх випили по сто грам із пляшки, яку привіз із собою Льолік. Того дня я дізнався, як саме загинув мій батько. Клім без дозволу зайшов у майстерню і хотів украсти ковальські кліщі. Це побачив батько і вирішив відібрати інструмент у нахаби, а той зі злості всадив у татові груди ножа.

Льолік зізнався, що був наляканий і здивований поведінкою Кліма. Він сам його боявся як вогню. А ще сказав, що після побаченого на фронтах уже не був колишньою людиною. Його постійно мучило сумління за те, що сталося з моїм батьком. Він сказав, що цілу війну чекав тієї хвилини, коли приїде і попросить у мене вибачення. Кажуть, що війна руйнує людські

душі. В цьому випадку сталося все навпаки: у Льоліка душа зцілилася.

Саме він мені повідомив про смерть Кліма на війні і вбивство народного судді, який забирав у нас будинок. Але я не пригадую, щоб ці новини дали мені особливе задоволення.

Хоч цього мені пан Павло не розповідав, але не важко додумати, що він далі приходив до дуба, який стояв біля будинку його молодшої сестри Кшисті й Олешка. Потім він робив це все рідше і рідше, і врешті все закінчилося на початку 1970-х років, коли дуб було спиляно. На той час Павел уже остаточно став Павлом, а в 1952 році одружився з однокурсницею Мартою, коли навчався в Чернівецькому університеті. Він працював учителем німецької мови, а для цього потрібно було мати педагогічну освіту.

Дід Омелян допоміг онукові збудувати будинок на Клокучці, як зазначив пан Павло, — останній будинок у місті, зведений у старому австрійському класицистичному стилі. Всі наступні будувались уже по-радянсько-му бідно й примітивно.

На початку 50-х прийшла звістка із Західної Німеччини: Ріхард і Анна живуть там. Оскільки приніс її український зв'язковий і попросив знищити листа після прочитання, то стало зрозуміло, що Ріхард надалі співпрацює з Українською Повстанською Армією, яка, знекровлена і побита, доживала свої останні роки.

Ще пан Павло згадав про дуже цікавий випадок, який трапився під час будівництва його будинку на Клокучці. Павел тоді гостював у Кшисті з Олешком, куди перевезли й його матір. Вона стала дуже дивною, годинами дивилась у вікно в бік вокзалу, втікаючи у якийсь власний химерний світ. Того дня за обідом мати розповіла про сон, у якому бачила свого чоловіка, Лешека Бачинського, в формі австрійського офіцера. «Біля нього було ще четверо солдатів, — розповідала Марія, — всі такі гарні,

вусаті. Лешек сказав, що теж собі вуса запусить. І ще він мені сказав, що ці солдати забирають його з собою воювати за Габсбургів. Він був такий щасливий. Такий щасливий!» А за кілька днів під час будівництва відкопали майстри тіла чотирьох австрійських солдатів, убитих під час Першої світової війни. Коли кістки і рештки одностроїв витягнули, пан Павло побачив у ямі монетку. Він непомітно витяг її з землі і поклав до кишені.

— Один геллер. Один австрійський геллер, який мене єднає з Австрією, а також із моїм батьком.

Про радянський період, як ти розумієш, немає сенсу розповідати. Це майже п'ятдесят років бідного, але відносно спокійного життя. Ці півстоліття соціалізму для мене пролетіли майже непомітно попри те, що вже за совітів був збудований будинок, у якому ми зараз сидимо, тоді ж я познайомився з дружиною і народив сина. Важко собі уявити той химерний стан, у якому я прожив весь цей час. А можливо, химерою була та довоєнна Румунія, після якої тривали 50 років суворої безпросвітної реальності.

Іноді мені здається, що тією людиною, яка жила в тих Чернівцях, був зовсім не я і що всі мої спогади про той час — то лиш уривки з якогось фільму. І якби не та румунська пісенька, яку я проніс крізь усе життя, і не аромати того міста, які приходять до мене у снах, я б напевне повірив, що то лише вигадка, що ніколи не було того міста з примарями Кантеміром та Поповичем, що ніколи не було розкішних ресторанів, де кельнерки знали більше мов, ніж теперішні професори, а театральних труп було більше, ніж організованих злочинних груп.

Я не знаю, про що тобі розповідати, коли згадую добу СРСР. Хіба про те, як по смерті Сталіна мене викликала заступник директора з виховної роботи у школі, а за сумісництвом ще й

лідер комсомольського руху, до себе в кабінет і допитувалася, чому я не плакав в учительській разом з усіма вчителями з приводу смерті вождя. Коли я відповів їй, що навіть після смерті свого батька не плакав, вона лише сказала, що плакати чи не плакати після смерті родичів — то є справа особиста, але коли помирає генеральний секретар партії, плач — це громадянський обов'язок. Хоча, звісно, по смерті Брежнєва вже ніхто не плакав. Тоді більше переймалися тим, де дістати взуття потрібного розміру чи дефіцитну ковбасу.

Я вже згадував, що, розповідаючи про радянські часи, пан Павло страшенно дратувався. Це друга при-чина, через яку ми пропускаємо 47 років, котрі минули від травня 1945-го, і потрапляємо у травень 1992 року, коли одного ранку історія пана Павла несподівано продовжилася. І це перша й головна причина такого часового стрибка.

Сімдесятидворічний чоловік саме збирався йти до центру на закупи, залишилося тільки допити чай із сирниками. Радіо розповідало новини. Йшлося про святкування Дня перемоги, про військові конфлікти між Азербайджаном і Вірменією за Карабах та між хорватами і сербами. Менш ніж за місяць мав розпочатись чемпіонат Європи з футболу. Збірна України, хоч і встигла зіграти перший свій матч у незалежній історії, але участі в чемпіонаті не братиме, бо не проходила відбіркового турніру, який розпочався ще до 24 серпня 1991 року. Зате кілька наших гравців зіграють за збірну так званої СНД. Обговорюється можливість виключення збірної Югославії з турніру через сербсько-хорватський конфлікт. Місце югославів у чемпіонаті можуть зайняти данці. Наприкінці новин пообіцяли сонячну погоду в найближчі дні.

«Ну, і добре. Відігрію свої старі кості на сонечку, — подумав пан Павло. — А що це ще за збірна СНД? Вони що, з глузду з'їхали?» Саме в цю хвилину до кімнати ввійшла дружина й

повідомила, що в них гостя. У вітальні сиділа жінка, котра, як здалося панові Павлу, мала дуже знайомі риси обличчя. «Невже вона?» — подумав він і на мить навіть злякався, що знепритомніє від хвилювання.

«Guten Morgen, Her Paul^[13]», — промовила жінка в вузькій і довгій коричневій спідниці та добротному картатому вовняному піджаку. В Україні тоді ще так ніхто не вдягався. «Це справді могла би бути вона», — думалося панові Павлу, і він, остовпівши, навіть не відповів на привітання, а лише вдивлявся в обличчя гості. Пані Марта, Павлова дружина, повідомила, що піде заварити кави.

— Перепрошую, що так рано і так непрохано до вас прийшла. Але я рано прокинулась у готелі і зрозуміла, що якомога скоріше хочу вас побачити. Я вас довго шукала. Я очікувала, що в Чернівцях німецьку знають значно краще. Так мені розповідав мій батько. І якби не університетський викладач гер Петер, я б ніколи сюди не втрапила. Я у Чернівцях уже три дні, і тільки вчора ввечері він зателефонував мені до готелю й повідомив, що знайшов вашу адресу. Маю надію, що ви пробачите мені такий ранній візит.

— Ми з дружиною рано встаємо, тому це не становить для нас жодної проблеми, — відповів пан Павло, опанувавши себе. Він помітив сині очі у гості і визначив, що її вік не так давно перетнув сорокарічну позначку.

— Звуть мене Ліза Мартінес. Моє дівоче прізвище — Растреллі. Хоча мій батько колись мав прізвище Кап-ман.

— Капман?

— Це прізвище щось вам нагадує?

— Ви мене дивуєте... Якщо ви знайшли мене, то напевне знаєте, що це прізвище мені дещо нагадує. Воно мені дуже близьке.

— Я розшукую свою сестру — Дору Капман. Ви знали її?

— Ви розумієте, що я старий чоловік і зі мною не можна так жартувати?

— Перепрошую, але невже це схоже на жарт?

— Сідай ближче, Павлику. Я заварила каву на трьох, — до кімнати ввійшла пані Марта і поставила на стіл тацю з кавою та печивом. А тоді звернулася до гості: — Ви знаєте, пані.

— Елізабет, але можете називати мене Лізою.

— .пані Лізо, я раніше не пила кави. Оце аж тільки тепер, коли впав Берлінський мур, коли Україна стала вільною, мій чоловік придбав справжню каву і навчив мене її пити. Ми вже немолоді, нам часто не можна її вживати, але.

— У Дори не було сестри, коли я бачив її востаннє, — несподівано перебив свою дружину пан Павло.

— А коли ви бачили її востаннє?

— В 1942 році.

— А я народилася в 1947-му... Я зараз вам усе розповім. До речі, в мене є смачні швейцарські цукерки до кави. У торбинці. А щодо кави, то я читала дослідження, що вона насправді має й корисну дію на організм, тож випити горня час до часу не завадить.

— Ця жінка наче прийшла зі світу, який у мешканців Чернівців украли в 1940 році. Звісно, її німецька була зовсім не схожа на ту, якою ми тоді говорили. І одяг на ній був уже зовсім інший. Але цей дух, ці плавні рухи, ця витонченість, яку втратили жінки у радянську епоху. Ніби й нічого особливого. Я навіть не можу цього тобі описати, але різниця була колосальною. Спершу я думав, що вся річ у тому, що вона приїхала зі Швейцарії, але пізніше я побував у Цюріху та Женеві, і там такий чарівний вигляд мала не кожна жінка. Пізніше я їй сказав, що в її міміці і рухах є щось чернівецьке. Те давнє чернівецьке. їй сподобався цей комплімент.

Спершу вона мені здалася схожою на Дору, але пізніше я не міг визначити якихось спільних рис. У Дори волосся кучерявилось, а у Лізи — пряме. У Дори очі були карі, аж чорні, у Лізи — блакитні. У Дори був невеличкий ніс, але з горбинкою, а Ліза — кирпата. Але чимось вони таки були схожі. Не дарма ж я в перші секунди нашої зустрічі подумав, що це могла би бути Дора, хоч насправді мусив би одразу здогадатися, що то не вона, зважаючи на свій, а отже й Дорин вік.

Ми забрали Лізу з готелю до вілли «Герти» і поселили у тій же кімнаті, де колись кільканадцять разів ночувала її сестра. Зараз у тому будинку живуть дві сім'ї: мого сина й онучки Кшисті та Олешка.

Через два дні автомобілем приїхав Штефан — Лізин чоловік. Хоч він такий же Штефан, як я Павло, бо від народження звався Естебаном, його батьки-іспанці втекли з рідної країни від диктатора Франко.

Цікава це була пара: Естебан — син емігрантів із Сараго-си, Ліза — дитина чернівецького єврея та втікачки з Будапешта, чий батько, угорський полковник у складі гітлерівської коаліції, потрапив у радянський полон. Більше нічого про свого діда-полковника Ліза не знала. Аріель довгий час мучився питанням, чи не буде одруження з донькою нацистського полковника наругою над пам'яттю дружини і зниклої безвісти доньки. Його мучило одвічне питання: чи відповідають діти за гріхи своїх батьків? Ліза стверджує, що тільки сильні почуття Аріеля до Ерсебет, а саме так звали нову дружину Капмана, схилили шальки терезів на бік одруження.

Я страшенно тішився з того товариства, яке сиділо за тим же дубовим столом, за яким майже півстоліття тому сиділи мої дід та бабуся, Дора, доктор Шмунц і грубник Олекса зі своєю дружиною. Як ти здогадуєшся, з них усіх лише я залишився живий, не враховуючи зниклої Дори. Дуже б вони всі

здивувалися, побачивши, що Радянському Союзу настав кінець, а натомість постала незалежна Україна, про яку так мріяв мій дід Омелян Панчук. Усі вони щиро б раділи такій строкатій компанії, яка тепер зібралася на їхньому місці.

Я, як найстаріший чоловік, а колись же був наймолодшим, сидів на чільному місці. Праворуч від мене — мій син Олекса з дружиною Ксенією. Біля них — молодий на-уковець-германіст пан Петро, який, власне, і допоміг знайти мене Лізі, котра сиділа коло мене ліворуч. Далі був її смаглявий іспанський чоловік, а за ними — Марія, онука моєї сестри Кшисті та Олешка, зі своїм чоловіком Єфімом, росіянином з походження.

Єфім — добрий хлопчина, який слухав «Машину времени» та «Led Zepplin», що для мене було добрим знаком. Бо скажи мені, яку ти музику слухаєш, і я скажу, хто ти. Щоправда, Гітлер також мав хороші музичні смаки, але це не завадило йому стати тираном. Коли я розмовляв з онукою своєї сестри, то попросив її уважно стежити за тим, щоб Єфім не впав у депресію. Проблема росіян у тому, що якщо вони впадають у депресію, то зазвичай більше не виходять із неї. Росіяни, а я трохи на них надивився за 50 років радянського панування, мають страшенно сильний екзи-стенційний зв'язок зі смертю. Вони такі чутливі до її наближення, так добре усвідомлюють свою смертність, що це до краю отруює їм життя. Це десь на підсвідомому рівні. Одна росіянка якось сказала мені: «А черт с ним. Все равно ж помирать». Але дідько з ними, з тими росіянами і з Єфімом: повернімось до столу.

Я сидів на чільному місці і майже не їв, бо мені було не до частування. Мені хотілося плакати від радощів. Я бачив перед собою прекрасні молоді обличчя, які знаменували повернення мого міста, мого дому у стару добру Європу. Я розумів, що ці радощі передчасні, але світло вже зясніло в кінці тунелю. Подібне відчуття було в мене, коли я багато років тому потрапив

у будинок Михайла Івасюка, професора літератури, письменника і батька композитора Володимира Івасюка. Ще там були театральні актори, історики, художники, а один фізик прочитав лекцію про квантову механіку та Нільса Бора. А потім священик мав дуже довгу суперечку з цим фізиком. І хоч вони ледь не побилися, та зрештою цей вечір став для мене одкровенням — у Чернівцях ще залишилися люди, які можуть влаштовувати вечірки не тільки для танців і випивки.

5 жовтня 2015 року, понеділок

Маріє, ваш син Павел у 1992 році побачив світло в кінці тунелю, в темряву якого засмоктало всю вашу родину по смерті Лешека.

Ми зараз тут, в окопах, бо нас хотіли позбавити світла. Того світла, яке побачив ваш син. Темні сили двадцять чотири роки намагалися нам довести, що світло в кінці тунелю — то лише міраж і що нічого кращого за темряву все одно не вигадаси. Але тепер, коли це світло засвітило настільки сильно і настільки яскраво, що вже його не приховаєш, темні сили вирішили затьмарити його багрянцем.

Та сила цього світла в тому, що тепер воно світить не з кінця тунелю, а зсередини самих тих людей, які хочуть із нього вийти. І людей цих стає все більше. Щоправда, двох мільйонів ліхтариків під час концерту «Океану Ельзи» на Майдані недостатньо, щоб темрява невігластва і зневіри остаточно розвіялась. Потрібно ще більше світла, ще більше любові, ще більше віри і праці.

Ворог же на тому боці Кальміусу чекає, що там, за нашими спинами, в людей сядуть батарейки і темінь знову розчавить Україну. Темрява не може поглинути світло. Тому вони просто чекають, що ми вимкнемося самі.

На світанні одного травневого дня 1992 року червоний «Фольксваген Пассат» зі швейцарськими номерами вирушив із Чернівців на північ. За кермом був Штефан, поряд сиділа Елізабет, яку Аріель та Ерсебет назвали на честь дружини австрійського цісаря Франца-Йосифа, а на задньому сидінні розмістився Павло Бачинський.

— Трансністрія — це дуже велика територія. Можливо, навіть завбільшки зі Швейцарію, — заходився пояснювати пан Павло своїм супутникам. — Іноді я сам думав про те, щоб почати пошуки, але я не знав, з чого починати. Та й радянська влада не дуже прихильно ставилася до тих, хто, так би мовити, самотійно гортають сторінки історії.

— Але ми можемо принаймні спробувати, — промовила Ліза. — Вас я вже знайшла. І на це пішло значно менше часу, ніж я собі уявляла. Я це зробила раніше, ніж встиг приїхати Штефан, хоча він був упевнений, що в мене взагалі нічого не вийде. Тепер нас троє. В нас ціла команда. І серед нас є людина, яка говорить українською.

— Коли після війни я розмовляв з людьми, які повернулися до Чернівців із Трансністрії, вони були не надто говіркі. Вони ще довго жили у страху. Та й було їх зовсім небагато. Вони згадували про Ладижин і про Райгород. А знаєте, як перекладається німецькою Райгород? Paradies-Stadt! Тільки в цьому парадізі було пекло. Люди жили у стайнях, а працювали у каменоломнях. Так мені розповів Хаїм Московіц, який повернувся звідти. На його ногах не було кількох пальців — відмерзли. А важив він після війни 47 кілограмів.

Після Хотина, в якому було зроблено пам'ятний знімок на тлі кам'яної фортеці, нарешті заговорили про Аріеля. Пана Павла від самого початку цікавило, як Капману вдалося вижити, але він не наважувався розпитувати швейцарську гостю. Аж поки Елізабет сама про все не розповіла.

А сталося це ось як. Аріель у Чернівцях мав кілька сховків з ювелірними виробами. Про свої коштовності він розповів комендантові гетто, пообіцявши віддати усе, якщо той відпустить на волю Дору. Капман, діставши золото з першого сховку, сказав румунам, що має ще один такий, але розкриє його після того, як визволять його доньку. Комендант пообіцяв вирішити це питання, не знаючи, що Дора уже в вагоні, який рухається в бік Дністра. Під час наступної розмови комендант запевнив Аріеля, що відкличе Дору до Чернівців, якщо той покаже другий сховок. Капману не залишалось нічого іншого, як прийняти умови нацистського офіцера. Коли Аріель дістав прикраси із другого сховку, його сильно побили, сказавши, що знають, що це ще не все. Бідний Капман зрозумів, що ніхто вже його доньки із Трансністрії не поверне. Навіть якщо він викладе на стіл усе своє золото. Він зрозумів, що з його таємних сховків витягнуть усе, а потім самого його відправлять слідом за донькою та іншими чернівецькими євреями.

Тоді Аріель пообіцяв показати головний сховок, де лежить великий рубін, камінчик, вартістю в добру сотню тисяч американських доларів, який Капман тримав не на продаж, а беріг як таємну родинну реліквію. Про його існування знала лише загибла дружина. Навіть Дора не знала про рубін.

Конвоювали Аріеля двоє людей: один солдат і сам комендант гетто, який боявся, що обіцяний червоний камінь потрапить у чужі руки. Автомобіль завіз цю трійцю за місто, де в лісі мав бути сховок із каменем. Аріель ішов попереду і намагався випитати, де перебуває його донька, але комендант, як здалося Капману, щиро відповів, що не знає, куди саме потрапить Дора. Обіцяв лише, що нічого лихого у Трансністрії не станеться. Їх просто там поселять в окремому селі для євреїв.

Коли вийшли на стежку, що вела понад урвищем, Аріель зрозумів, що це його шанс, і стрибнув між дерева.

Прокотившись кілька метрів, він почув автоматну чергу, але кулі просвистіли повз. «Potlogar!^[14]» — заверещав комендант і наказав солдатів стрибати слідом за Аріелем. Звівшись на ноги, Капман щодуху понісся лісом у долину.

Йому було зручніше бігти, ніж солдату з автоматом. Тим паче той час від часу зупинявся, щоб пустити автоматну чергу. Сам комендант в урвище стрибати побоювався, а лише командував згори.

Розгублений солдат ще кілька разів пальнув з автомата, але Аріель уже був у безпеці. Він знав, що ніякого розшуку не буде, бо комендант діяв із власної волі і всі коштовності привласнював собі. Капман пробіг, щоб перестрахуватися, ще кількасот метрів, уже усвідомлюючи, що тепер він на волі. Полегшення, змішане зі стражданням — ось що відчував утікач. Аріель був на свободі, але шлях для визволення його доньки закотився. Захеканий, він упав у траву і ледве стримував себе, щоб не заридати. Саме він був призвідником смерті своєї дружини, саме через нього донька повернулася із Франції в Чернівці. Саме він залишив Дору саму в гетто і пішов домовлятися з комендантом, а її тим часом встигли посадити на потяг і відправити геть із міста.

Вгамувавши свої емоції, Аріель задумався про власний порятунок. Він дійшов до свого таємного сховку, де й справді лежав великий червоний камінь, а також кілька разків добірних перлів та золоті персні. Для початку він узяв один перстень, з яким пішов лісом до першого-ліпшого села, яким виявилось Ревне.

Старший чоловік в українській вишиванці сидів на ганку й кутив люльку. Аріель кілька хвилин вдивлявся крізь дерева у незнайоме обличчя. Він намагався вгадати, чи дасть прихисток цей чоловік, а чи, може, одразу доповість про лісового гостя

нацистам. І тільки коли до ніг господаря хати підійшов пес і той почав ніжно його чухати за вухом і навіть розмовляти з собакою, Аріель наважився вийти з лісової тіні.

Кілька секунд чоловіки дивились один на одного, аж господар скомандував собаці: «Марш до буди», — і жестом запросив Аріеля:

— Ходи-но до хати, чоловіче, щоб люде не виділи.

— Дякую.

— Ти, мо, відкіль? Зі Стрілецького Кута?

— Ні-ні. Я з Чернівців.

— А то-то я виджу, що ти не звідсіль. Голоден? А шо то я, вуйко старий, питаю. Видко ж, шо голоден. Маю я трохи горохової зупи і кулеші. Але тре йти на кухню.

— Що це там? — сказав господар, коли вони вже були на кухні, — і пішов до дверей, в які дерся собака. — Агі! Йди гет до буди, бо будеш бука мав, — тоді повернувся до Аріеля. — Гезде жінка навчила пса до кухні сі пхати. Сама живе зараз з дочков у Зеленови, а я тутки маю з цев блохатов заразов тепер войну. Знаєте, як псиська звати? Адольф, — Аріеля аж пересмикнуло, але господар продовжив: — Але то було так раніше го звати. Тепер він без імени. То ми раніше думали, що Адольф — файний чоловік, прожене звідси боль-шевікулів, але то гнида того ж самого поріддя. Два сини одної курви. Такий гвалт ці нові румуняки тут у селі зчинили, страшне. Переловили гет усіх гебреїв, та ще й двох німців. Були у нас два німці-пиячки в селі. А румуни, гей-би трохи дурнуваті, як той бугай, що був на площі у ваших Чернівцях, — пишуться ж німаки і гебреї на один манір, то й забрали їх разом з усіма. Ті кричали на весь голос, щоб їх відправили до фатерлянду^[15] воювати за велику Німеччину, але ніц не допомогло.

Деякий час Аріель переховувався в цій хаті на околиці Ревного. Він запропонував господареві перстень, але той відмовився брати золото, сказавши, що гріх користати з чужої біди. Так тривало зо два місяці. А потім цей простий на перший погляд селянин здивував Капмана:

— У Чернівцях якась курва встромила ножа в печінку венеційському купцеві. Тіло його відправили до Італії. Але сі зостав його документ: італійська посвідка особи. Цей документ можна купити. Тепер уже пригодиться твій перстень, який ти мені хтів віддати. Тіко у венеційця були вуса — мусиш і ти запустити, щоб бути схожим.

Ціла авантюра з італійським паспортом видавалася вкрай небезпечною, та коли Аріель побачив сам документ, то помітив схожі риси у покійного власника й у себе. З іншого боку, Дорин батько не мав вибору: гостинний господар повідомив, що додому має повернутися його дружина.

— Я і так стримував її, щоб не вертала домів. Казав, най ще побуде з дочков, бо там мала дитина. В мене веснов онука сі вродила, а зятя забрали на войну. А як жінка сі поверне додому, то вже точно комусь розплеще, що ти в нас сі переховуєш. Не зі зла, а просто з жіночої дурості.

Тож тепер уже вусатий Капман продав ще кілька своїх прикрас, а за гроші купив гарний костюм, течку, в яку поклав два останні номери «Il Popolo d'Italia» — газети, заснованої самим Беніто Муссоліні, що була рупором італійського фашизму, — шкарпетки і білизну. Також він придбав квитки на потяг Чернівці-Відень і плащ, у підкладку якого вшив рубін та кілька золотих перснів.

Гвідо Растреллі прибув у Відень у серпні 1942 року. А звідти через Інсбрук перебрався до швейцарського міста Цюріха.

Після війни Гвідо Растреллі, який більше ніколи не був Аріелем Капманом, продав останню річ, яка пов'язувала його з

Чернівцями, — рубін завбільшки з сомове око, і на вторговані кошти відкрив ювелірну крамничку, яка пізніше розрослась у солідний магазин, подібний до того, який колись належав йому в Чернівцях.

Однієї сонячної днини в його ще тоді невеликий магазинчик увійшла 26-річна угорська дівчина Ерсебет. Вона хотіла продати свої прикраси, бо більше не мала за що жити. Так і зав'язалися стосунки уже доволі солідного віком Гвідо Растреллі та доньки угорського полковника, який безслідно зник у безкраїх степах Східної України.

Пізніше цюріхський ювелір поїхав до Венеції, де на острові Сан-Мікеле знайшов могилу справжнього Гвідо Растреллі. «Цей чоловік колись поїхав у Чернівці, щоб знайти там свою наглу смерть, а мені дати шанс на життя», — пояснив він Ерсебет, яка стояла поряд.

На виїзді з Італії прикордонник звернувся до Растреллі італійською, але той перепросив: «Вибач, друже, але я, напевне, єдиний чоловік з іменем Гвідо у світі, який не знає італійської. Але можу розмовляти німецькою, на ідиші, українською чи румунською». «А я крім італійської і німецької знаю сербську і словенську», — вирішив похвалитися прикордонник. «Ви, певно, як і я, народилися в тій країні, якої вже немає на карті світу. Десь поміж Трієстом і Сплітом». — «Саме так. Я народився у Копері. Тільки не кажіть цього моєму керівництву». — «А ви нікому не кажіть, що є такий Гвідо, який не розмовляє італійською. Це буде наша невелика габсбурзька таємниця».

— Ось це все, що я дізнався від Лізи про її батька, єврея з італійським прізвищем. На його могилі у Цюріху написано: «Гвідо Растреллі, який колись, живши в Чернівцях, був Аріє-лем Капманом». Я цю могилу бачив минулої осені на власні очі. Взагалі, дуже дивно те, як він розділив своє життя на дві частини, як він легко позбувся старого імені і зжився з новим,

хоча, звісно, міг повернути й старе, бо у Швейцарії він мав би однакові права і як Растреллі, і як Капман. Але то нехай пояснять психологи.

Розповідала Ліза про свого батька всю дорогу від Хотина аж до Вінниці, де ми зупинилися у готелі. Наступного дня ми були в одному з вінницьких вишів, де нам порадили одного професора, завкафедри, який міг би допомогти в пошуках Дори.

Та дізнавшись, що Ліза і Штефан приїхали зі Швейцарії, професор збуряковів і зчинив таку бучу, що мені стало соромно перед ними. Він кричав щось про імперіалістів, які розвалили його країну, і що яке вони взагалі мають право приїжджати сюди, на землі країни-визволителя від фашизму, рознюхувати щось, а потім писати у себе на Заході брехню про війну і комуністів. Цю його бурхливу промову чули кілька студентів, які сиділи на лавці в коридорі.

Коли вихор за обуреним професором, який помчав на свою кафедру, вщух, до нас підійшов один із тих студентів і завів у вільну аудиторію. Хлопець кілька разів перепросив за цю сцену так, наче саме він був відповідальний за поведінку професора, і пояснив, що то старий комуністичний хрущ, який донедавна викладав «Теорію марксизму і ленінізму». Але він знає молодого доцента, який дуже добре орієнтується у періоді Другої світової війни і зможе нам допомогти. Ми домовилися зустрітися біля водонапірної вежі о 6-й вечора.

Коли ми прийшли на домовлене місце, біля вежі нас уже чекали студент із ненабагато старшим за нього доцентом. Потім ми пішли всі разом у ресторан готелю, де спокійно обговорили нашу проблему.

Гарних новин було мало. Вінницький доцент розповів нам, що цікавиться таборами Трансністрії. Але до нього цією темою майже ніхто не займався. «Дуже дивно, — розповідав він, — бо Радянський Союз як один із обвинувачів на Нюрнберзькому

процесі мав би зібрати всю інформацію про жертв гітлерівського режиму, але принаймні на Вінни-чині цим ніхто не переймався. Є інформація про місця, де були табори, і про кількість ув'язнених, та ніхто не складав точних списків. Ми знаємо, що, наприклад, через Ладижин пройшло близько десяти тисяч людей, у Бершадському районі було шість таборів і так далі. Але поіменних списків немає. Це важко собі уявити, та коли прийшла радянська армія, то робітників, які примусово працювали на гранітних копальнях, потім нашвидкуруч судили як посібників фашизму. Не дивуйтесь, я все правильно сказав: судили євреїв із концтаборів. Таких випадків було не так багато, але вони справді зафіксовані у спогадах і в документах».

Наступного дня ми вп'ятох поїхали у село Стрижавка, що за кілька кілометрів на північ від Вінниці. Там стоять бетонні руїни ставки Гітлера «Вервольф». Є також пам'ятник розстріляним радянським військовополоненим. Зовсім недалеко від ставки Гітлера був Коло-Михайлівський табір, у якому серед інших ув'язнених були й чернівецькі євреї. Військовополонені будували «Вервольф», а потім — автодорогу Вінниця-Житомир. Євреї ж працювали у каменоломні. Судячи з розмаху робіт, нацисти розраховували залишитись тут надовго.

Ми ходили по селу та його околицях і розуміли, що крім велетенських шматків бетону, які залишилися після вибуху, що його влаштували німці, евакуйовуючись з «Вервольф», та гранітного кар'єру, в якому безмовно завмер самотній екскаватор, ми не знайдемо нічого. Через дорогу від кар'єру був берег Південного Бугу, там ми простелили коцик і влаштували пікнік.

Ледь помітний плин води, верба, що мила своє гілля у ріці, ящірка, що розпласталась на гранітній брилі, гріючись на сонці, горобці, що повсідалися на високі стебла очерету, — ніщо не

вказувало на те, що зовсім поряд були такі жахливі місця, що саме звідси деякий час керував військами Адольф Гітлер.

«Усе плинне», — подумалося тоді мені. Все колись минає. І якщо простір ще якимось можна законсервувати, то час невпинний. Це питання завжди мене цікавило. Чи можна поділити час, чи можна зробити надріз тонким хірургічним ножом між двома секундами і заглянути, що є в межичас-сі, яка така клейка речовина зліплює до купи часові цеглини й перетворює його на текучий прозорий кисіль.

І саме на тому місці я знайшов для себе відповідь. Я точно знаю, що хтось дійшов до цього раніше за мене, можливо, навіть на кілька століть, але я мав сягнути до цього власним розумом. Я сидів на березі Південного Бугу і тішився, що знаходжу у своїй старій голові такі думки. Я збагнув, що все насправді зовсім навпаки: простір неможливо законсервувати, а часу як такого немає. Час — це метаморфози простору. Тільки-но в просторі відбулася перша зміна — з того моменту й почався відлік часу. Щоб зупинити час, потрібно зупинити простір: кожну людину, кожну машину, кожну річку і кожну дощову краплю. Потрібно зупинити Землю й Сонце, всю нашу галактику Чумацький шлях, потрібно зупинити весь Всесвіт, кожен електрон, який кружляє навколо атомного ядра.

Тепер я розумію, чому так гарно пам'ятаю часи молодості, бо вони були насичені подіями, змінами, а тому здається, що тривали в часі значно довше, аніж наступні півстоліття радянського існування. Тим паче в молодості ми надаємо великого значення змінам, які відбуваються довкола, бо все нове і цікаве.

Я досі пам'ятаю деякі голи, забиті командою «Полонія» польської громади Чернівців у ворота румунського «Дра-гош Воде» чи німецького «Яну» на чемпіонаті Чернівців у 30-х роках, але вже забув, як забивалися голи на чемпіонаті Європи у

Швеції торік чи на чемпіонаті світу в Італії 1990 року. Я докладно можу описати бійку, яку влаштували деякі вболівальники «Полонії» після зустрічі з українським «Довбушем» 1933 року. Я навіть пам'ятаю, через скільки хвилин після закінчення тієї бійки розпочався дощ, як довго він тривав і під якими саме деревами ми тоді від нього ховалися. Та коли ти запитаєш, що я вчора їв, то я вже не згадаю.

Наступного ранку вже без молодого викладача, який мусив іти на заняття, але зі студентом Сашком, який міг собі дозволити їх прогуляти, червоний «Фольксваген» поїхав на захід від Вінниці і Стрижавки у село Мізяківські Хутори. Там, за словами університетського викладача, жив чоловік, який колись працював на німців у Коло-Михай-лівському таборі. Звали його Григорій, і жив він у передостанній хаті неподалік від ставу. В селі Григорія знали як Гриця-тракториста.

«Фольксваген» кілька хвилин блукав запилюженими вуличками, зупиняючись біля людей, які розповіли, що в селі крім Гриця-тракториста ще є Мирон-токарь, Дми-тро-алкоголік і Федір-таксист, та врешті знайшов потрібну садибу.

Штефан висадив пасажирів, а сам поїхав розвернути машину. Зайшовши на подвір'я, чернівецько-цюріхсько-вінницькі гості одразу побачили господаря, що порався коло трактора. Було очевидно, що вони знайшли Григорія. Чоловік, почувши скрип хвіртки, вийшов назустріч і після коротких привітань несподівано заявив:

— Я відчував, що ви приїдете, — а потім, зауваживши подив, додав: — Маю на увазі не всіх вас, а його, — і вказав на пана Павла. — Вас же звати Павел Бачинський?

Штефан, припаркувавши автівку, зайшов на подвір'я і побачив своїх супутників, застиглих у напруженому здивуванні.

— Сідайте на лавицю. Я вам усе розповім, — запросив Гриць, що стояв із чорними від мастила руками. — Я б вас чимось

пригостив, але ви приїхали до мене не на гостину, правда ж?

Гриць пішов до стайні, біля якої лежав порожній ящик, поставив його перед гостями, які рядочком посідали на лавку, і сам сів на нього. Тоді дістав з-за вуха недопалок, а з кишені — сірники і, підкуривши, почав розповідати:

— Звуть мене Гриць Пархоменко. Я з 1918 року. Походжу з роду козака-характерника Хоми Чайки, а також гайдамаки Івася Губенка, якого зарізали під Христинівкою на Черкащині. Так мені принаймні розповів мій батько. Це щоб ви розуміли, звідки в мене є сила в 73 роки лагодити цей 30-річний трактор. То є від козаків. Називають мене Гри-цем-трактористом, але моєю улюбленою машиною була полупторка, або ГАЗ-АА. Вам ця назва, може, нічого не каже, але для мене то була перша машина. А перша машина як перша жінка — любов довіку. Я її тільки рік тому продав, мою любу полупторку. Тепер її будуть знімати в кіно. Шкода, звичайно, але ж їй, певне, буде краще там, у кіностудії, ніж на моєму подвір'ї. І внуку квартиру за ті гроші у Вінниці купив. Серце іноді крається, але ж я знаю, що так краще. Так має бути. Мене то скоро складуть у чотири дошки — і в які б вона руки потрапила тоді.

Цій полупторці було сім років, як прийшли німці. В колгоспі сказали, що всі машини мають бути зведені у Вінницю для евакуації. Тоді, я вам скажу, про евакуацію машин дбали більше, ніж за людей. Я уже був виїхав на Вінницю, але потім зметиковав, що і машину, і мене заберуть на війну, тому звернув у ліс, машину заховав у зарості і чекав, коли скінчиться війна. Чекав я днів зо три. Зголоднілий повер-нувсь в село, а там уже були фрїци. Покійна Надя Станко, мама Мирона-токаря, каже мені, щоб я ховався, бо ж німці. А я замість того сам пішов до них і сказав, що маю полупторку і що готовий далі працювати для села, аби тільки на війну ні мене, ні машину не забрали. І німці погодилися.

Спершу я возив вантажі на ремонт залізниці, потім з вокзалу в Стрижавку, де будували бункер. Ну, а вже потім мене скерували возити каміння з кар'єру. Це мене не дуже тішило, бо робота для машини була важка, але я не міг німцям перечити. Там тоді уже звезли кількасот євреїв, які кирками вручну добували граніт. Я мав дочекатися, поки каміння повантажать на кузов, і їхати на вокзал. Іноді доводилося чекати, поки навантажать попередню машину.

Там я й познайомився з дівчиною з чорними як ніч очима та гарним кучерявим волоссям. Звали її Дора Кап-ман, і була вона з Чернівців. Українською розмовляла трохи дивно, була змарнілою, але я у неї закохався. Коли вантажили каміння на мою машину, я ховав її до себе в кабінку, щоб вона трохи відпочивала, і ми розмовляли. Я сказав Дорі, що хочу допомогти їй утекти і одружитися з нею. На це вона відповіла, що в Чернівцях на неї чекає чоловік, якого вона любить, і зветь його Павел Бачинський.

Через кілька днів, а їй тоді вже понапухали зап'ястя і вона працювала через страшний біль, я сказав, що ввечері заберу її з собою, бо інакше вона не виживе. Мені було байдуже, одружиться вона зі мною чи ні. Я просто хотів її врятувати. Ввечері вона залізла на кузов і заховалася між каміння. Я дочекався ночі, пішов по талони на бензин, а тоді вже виїхав. Ми рідко возили каміння вночі, але іноді й таке бувало, тому на пропускному пункті це нікого не здивувало. Коли ми виїхали з кар'єру, я вимкнув фари і звернув у зарості до Південного Бугу. Там уже на нас чекав човен, який я наготував. Річ у тім, що мені треба було десь сховати Дору, а до Вінниці було рукою сягнути. Я б міг повернути направо, в сторону моста, переїхати на той берег і вже там висадити її, але біля мосту був блокпост, а в моїх документах писало, що я маю їхати на вокзал у Вінницю. Тоді в

ставку якраз приїхав фюрер і на блокпостах була серйозна перевірка.

Отже, ми сіли на човен і попливли рікою на той бік. І вже пристали до берега, виходити з човна — коли це почулася автоматна черга. Куля влучила Дорі у бік. Я й донині не знаю, хто і чого стріляв тієї ночі, але так тоді сталося. Я взяв її, таку маленьку, таку тоненьку, на руки і побіг до лісу. Вона мене зупинила і почала прохати, щоб я знайшов вас, Павеле. Просила переказати, що любить і що їй дуже шкода, що ви ніколи вже не потрапите разом на південь Франції, як вона обіцяла. Вона розповіла мені, де є ваш будинок, і я мусив вас знайти. Я скинув з себе майку, приставив до рани, намагався якось зупинити кров, але вже не міг нічого зробити. Вона померла в мене на руках. Я заніс її тіло в ліс і побіг назад до човна й вантажівки. Мені дуже прикро, що ви приїхали сюди дізнатися про її смерть.

Пошуки Дори Капман, які мали розтягнутися на все літо, закінчилися несподівано швидко. Григорій піднявся з ящика і пошкандибав до трактора, біля якого знайшов пачку «Дойни», витяг звідти сигарету і, прикуривши, повернувся до вражених гостей.

По Лізиних щоках котилися сльози так, наче вона втратила сестру, з якою гралася в ляльки все своє дитинство, Штефан утішав її, студент Сашко почувався ніяково, бо став свідком розкриття чужої родинної таємниці, а пан Павло тамував біль у душі. Григорій тим часом доказував свою історію.

Залишивши тіло Дори у лісі, він ще раз переплив річку і повернувся до своєї вантажівки. На диво, вона була на місці. Той, хто стріляв у ніч, не знайшов машини. Григорій завіз каміння, хвилин за сорок повернувся на берег Бугу, взявши з собою лопату, яку позичив на вокзалі, і сокиру, яку тримав у кабіні про всяк випадок, сів на човен, переплив на протилежний берег, де в лісі лежала мертва дівчина. Гриць не хотів ховати

Дору серед лісу, боячись, що не знайде серед дня могили. Тому він вийшов на край лісової посадки, де через стежку починалося поле. Там між двома дубами він викопав яму, встелив її гіллям хвої та листям і поклав туди тіло дівчини. По війні Григорій власними руками звів невеликий надгробок. У 70-х його хтось розбив, тож він був змушений звести його ще раз.

Червоний «Фольксваген» Штефана не довів до могили Дори якихось триста метрів. Далі йшли стежиною, що вела між яблуневим садом, висадженим уже в радянські часи, і лісом. Коли з правого боку сад закінчився і простягло-ся пшеничне поле, Гриць-тракторист промовив: «Ось тут зліва. Ми вже підходимо». Надгробок був невеликий, але акуратний. Кожен поклав по камінчику — за єврейською традицією, а пан Павло пішов у пшеничне поле, там між ще зовсім невисоких колосків де-не-де цвів дикий мак. Він зірвав одну квітку і поставив на могилу.

На зворотній дорозі Григорій розповів про те, що сталося після смерті Дори. Він вирішив, що коли не зміг врятувати дівчину, яку полюбив, але не поліг від сліпої кулі, то це знак, що він мусить діяти. Гриць-тракторист врятував із Коло-Михайлівського табору сімох євреїв: п'ятеро жінок і двох чоловіків. Врятував тим же самим способом, який виявився невдалим для Дори. Врятував би й більше, якби Гриця з його полуторкою не повернули на ставку «Вер-вольф», де він мав вивозити майно Гітлера до вокзалу. Наближалися радянські війська.

У 1962 році Григорій знайшов можливість поїхати в Чернівці і спробувати розшукати Павела Бачинського. Це виявилось не так складно. Він знайшов будинок перед вокзалом, і Олешко, який тоді був вдома, повідомив адресу, за якою живе Павел. Таксі за кілька хвилин довезло вінницького гостя від вокзалу до будинку Павла Бачинського на Клокучці. Григорій уже хотів було

зайти, коли помітив, що прямо на подвір'ї за столом сидять трое людей: чоловік, жінка і мала дитина. Сім'я обідала на свіжому повітрі. Григорій вирішив, що, мабуть, не варто тривожити родинний затишок. Тим паче звісткою про смерть, яка сталася 20 років тому. Виглядало на те, що щасливий сім'янин, господар дому вже й забув про ту дівчину, яка за хвилину до смерті тільки й думала, що про нього. Григорій, хоч і перетнувся з Павлом поглядом, розвернувся й пішов геть.

«Але в останні роки я став згадувати про вас, — розповів Григорій панові Павлові. — Мені почало здаватися, що я зробив помилку, не зайшовши до вас на подвір'я. На старість перебираєш усі свої гріхи, усі свої життєві помилки. І саме ця здавалась мені однією з найбільших. Але потім я подумав, що не може Бог так довго тримати мене на світі просто так. Не заради старих тракторів же, правда? Аж ось приїхали ви, і я можу спокійно помирати. Звісно, я тисячі разів подумки переглядав той день, коли загинула Дора, але так і не знайшов, де я помилився. Я вийшов на берег перший, подав їй руку, і несподівано — цей автоматний хрускіт, і вона, навіть не скрикнувши, хапається за бік...»

Місце, де перепливали Південний Буг Григорій і Дора, було за кілька десятків метрів від того, де напередодні шукачі влаштували пікнік. Поряд іде автомобільна траса на Житомир і Київ, а також стоїть невелика стела у формі закручених сходинок і з написом «Вінниця», яка зустрічає подорожніх, що прибувають у місто з півночі.

У Коло-Михайлівському таборі, з якого намагалась утекти Дора, загинуло понад тисяча євреїв. У одному з бараків від тифу померла ще одна чернівчанка, 18-річна дівчина, поетеса Зельма Меербаум-Айзінгер.

Збірку Зельминих віршів пан Павло отримає в подарунок від сестри Анни, коли приїде у вересні 1992 року в Мюнхен. Ріхард

на той час уже лежатиме на кладовищі зовсім близько від Степана Бандери, з яким був добре знайомий. Також Анна подарує поетичну збірку Пауля Целана зі словами: «Це той хлопець, який вчився у твоїй школі і дивився, як падають каштани, а тоді клав їх до кишені».

Третьою книгою, яку отримав від сестри пан Павло, був роман «Бляшаний барабан» Гюнтера Грасса, німецького письменника, що не мав стосунку до Чернівців, але мав безпосередній стосунок до Гданська, з якого й розпочалось усе те пекло, назване Другою світовою війною. Пан Павло був приємно здивований, коли герої роману, які захищали гданську пошту, поміж стріляниною грали у скат, і зауважив: «Як і ми в 40-му, коли прийшли більшовики».

У віці пана Павла не дивно, що основними місцями, які відвідуєш, є могили. Побувавши на кладовищі Вальдфрід-гоф у Мюнхені, він поїхав у Цюріх, де його зустріли Штефан та Елізабет і повели на могилу Гвідо Растреллі, який колись був Аріелем Капманом.

Люб'язні швейцарці запропонували поїхати разом на Лазуровий берег. Ліза мотивувала це просто: «Дорі там, на небі, буде приємно, якщо ти з нами приїдеш туди, куди ви хотіли поїхати разом». Червоний «Фольксваген» знову був у дорозі. Женева, Ліон, Арль, Ніцца, а також мальовниче гірське селище поряд із Німом, де розташувався невеликий приватний Колеж де фій — школа для дівчаток.

У шкільному архіві знайшли фото 1937 року. В другому зверху ряді третя зліва стоїть Дора Капман. Як і всі інші дівчата, вона в білій сукні, схожій на лікарняний халат, з-під якої виглядає високий темний комір. На ногах — панчішки до колін. Посередині сидить учителька. Її поза схожа на ту, в якій сидить Леся Українка серед українських письменників на класичній світлині. На грудях у вчительки великий медальйон. Над

головами у дівчат — вікна школи. В одному з вікон за склом — ледь помітне обличчя жінки, яка вирішила поглянути, що діється на шкільному подвір'ї. «Це заглядає війна», — подумав пан Павло.

Менш ніж за рік після цієї подорожі він поїде на Цеци-но, щоб згадати один із найгарніших днів свого життя. Там він сяде на дерево, щоб перепочити, зустріне мене, я пригощу його яблуком, а він розповість мені історію, варту цілого яблуневого саду.

Примітки

- [1] Чорний орел (нім.)
- [2] Від рум. mergem — «йти».
- [3] Від нім. nach der Kuche — «на кухню».
- [4] Від рум. pret — «ціна».
- [5] Від нім. die Fische — «риба».
- [6] Моя маленька дитина (фр.)
- [7] Моя велика дитина (фр.)
- [8] «Соліст», «гандшпіль», «шварц» — терміни з картярської гри скат.
- [9] Від нім. Brieftasche — «гаманець».
- [10] Від нім. bitteschon — «прошу».
- [11] Від рум. amantul — «коханий».
- [12] Дівчатками (діал. з рум.)
- [13] Доброго ранку, пане Паулю (нім.)
- [14] Шахрай! (рум.)
- [15] Від нім. Vaterland — «батьківщина».